

BOURGONDISCHE RESIDENTIES IN HET GRAAFSCHAP VLAANDEREN. RIJSEL, BRUGGE EN GENT TEN TIJDE VAN FILIPS DE GOEDE

Door Krista de Jonge¹
Katholieke Universiteit Leuven

De uitbouw als residentie van het Gentse 'Hostel de la Motte', ook 'Ten Walle' geheten, is onverbrekkelijk verbonden met het huis Valois. Het woonhuis gaat met de aantrede van Filips de Stoute, hertog van Bourgondië, als graaf van Vlaanderen in 1384 een nieuwe fase in. Zijn kleinzoon, de jonge Filips de Goede, resideert er tussen 1411 en 1419 vrijwel onafgebroken, maar de belangrijke territoriumaanwinsten vanaf 1427 – Henegouwen, vervolgens Holland (1428), Namen (1429) en Brabant (1430) – doen het zwaartepunt in het itinerarium van de nomadische hofhouding verschuiven.² Bovendien was de relatie tussen de hertog en de stad Gent in de jaren 1450 bezwaarlijk goed te noemen: de dreiging tot gewapend conflict vergde in 1452 zelfs de bemiddeling van Karel VII van Frankrijk.³ Pas onder Karel de Stoute (1467-1777) zou het hof Ten Walle opnieuw een belangrijker rol gaan spelen als residentieoord, in tandem met Drongen, waar de hertogin logeerde. In deze bijdrage

ADN Archives Départementales du Nord, Rijsel.

ARAB RK Algemeen Rijksarchief, Brussel, *Rekenkamer*.

¹ Departement Architectuur, Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening Katholieke Universiteit Leuven, Arenbergkasteel, B-3001 Leuven (Heverlee) tel. +32 (0) 16 32 13 79, fax + 32 (0) 16 32 19 84, e-mail: krista.dejonge@asro.kuleuven.be

² R. Vaughan, *Philip the Good. The Apogee of Burgundy*, Londen, 1970, p. 136-137. W. Paravicini, "Die Residenzen der Herzöge von Burgund, 1363-1477", in W. Paravicini, H. Patze, red., *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa* (Vorträge und Forschungen des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte, 36), Sigmaringen, 1991, p. 207-263, vooral p. 217, 228-229, 244-245.

³ Zie in het algemeen M. Boone, Th. de Hemptinne, "Espace urbain et ambitions princières: les présences matérielles de l'autorité princière dans le Gand médiéval (12e siècle – 1540)", in W. Paravicini, red., *Zeremoniell und Raum. 4. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen veranstaltet gemeinsam mit dem Deutschen Historischen Institut Paris* (Residenzenforschung, 6), Sigmaringen, 1997, p. 279-304; M. Boone, "Civitas mori potest si autoritate superioris damnetur: politieke motieven voor het bewust verwoesten van steden (14de-16de eeuw)", in *Verwoesting en wederopbouw van steden, van de middeleeuwen tot heden. Handelingen 18de Internationaal Colloquium Spa, 10-12.IX.1996* (Historische Uitgaven in-8° van het Gemeentekrediet, 100), Brussel, 1999, p. 339-368 en de aldaar geciteerde literatuur.

willen wij een poging doen het hof Ten Walle in een ruimere context te situeren door te vergelijken met de Bourgondische residenties te Brugge en te Rijsel.⁴ De nieuwe onderzoeksresultaten, onlangs in druk verschenen, hebben immers tot een duidelijk beeld geleid van het functioneren en de evolutie van de Gentse hofresidentie en dank zij het grondplan uit 1649, vervaardigd door de koninklijke ingenieur en architect Pierre Paul Mercx, is de ruimtelijke organisatie van het complex nauwkeurig bekend.⁵ De residentie te Brugge speelde een minstens even belangrijke rol in het itinerarium van Filips de Goede: hier vond bijvoorbeeld zijn huwelijk met Isabella van Portugal plaats in 1429 (waarbij wel moet gezegd worden dat de Gentse residentie op dat moment één grote bouwwerf was en dus in feite geen plaats bood voor een groots feest); hier wordt de Orde van het Gulden Vlies gesticht in 1430 en vinden veelvuldig kapittels plaats.⁶ Het huwelijksfeest van Karel de Stoute en Margareta van York en het kapittel van het Gulden Vlies in 1468 in het Brugse Prinsenhof zijn eveneens de kronieken ingegaan als bijzonder belangrijke gebeurtenissen.⁷ Tussen deze twee data kunnen de belangrijkste bouwfasen van deze Bourgondische hofresidentie worden gesitueerd.⁸ Het *palais Rihour* te Rijsel neemt in het overzicht van Filips' Zuidnederlandse residenties een bijzondere plaats in, omdat het de enige volledige nieuwbouw is.⁹ Een brand had in 1451 het oude Hôtel de la Salle beschadigd; de laatste grote feestelijk-

⁴ Voor de algemene context, zie K. De Jonge, "Hofordnungen als Quelle der Residenzenforschung? Adlige und herzogliche Residenzen in den südlichen Niederlanden in der Burgunderzeit", in W. Paravicini, H. Kruse, red., *Höfe und Hofordnungen/Ordonnances de l'Hôtel (1200-1600)*. 5. *Symposium der Residenzenkommission der Göttinger Akademie in Zusammenarbeit mit dem Deutschen Historischen Institut Paris. Sigmaringen, 5.-8. Oktober 1996*, Sigmaringen, Thorbecke, 1999, p. 173-218.

⁵ Rijsel, Archives Départementales du Nord, E 2353. Voor gegevens over het Hof Ten Walle, verwijzen wij in het bijzonder naar de bijdragen van Daniel Lieveois in M.C. Laleman, e.a., *Het prinselijk hof Ten Walle, Gent*, Gent, Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie, 2000, vooral p. 139-170.

⁶ Paravicini, o.c. [n. 2], p. 235-237.

⁷ F. Salet, "La fête de la Toison d'Or de 1468", *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles*, LI(1966), p. 5-29. Id., "La fête de la Toison d'Or et le mariage de Charles le Téméraire, Bruges, mai-juillet 1468", *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis Brugge*, CVI(1969), p. 5-16.

⁸ De belangrijkste publicatie is deze van A. van Zuylen van Nyevelt, *Episodes de la vie des ducs de Bourgogne à Bruges*, Brugge, z.d., p. 245 e.v. Deze auteur maakt echter o.i. niet voldoende onderscheid tussen de verschillende bouwfasen. Wij hebben gebruik gemaakt van de overzichtsrekeningen ARAB RK 27387-27394. Een gedetailleerd onderzoek van de Rijselse detailrekeningen moet dit in de toekomst vervolledigen.

⁹ M. Bruchet, "Notice sur la construction du palais Rihour à Lille", *Bulletin de la Commission historique du Département du Nord*, XXXI(1922), p. 209-299. F. Salet, "Le palais Rihour à Lille", *Congrès archéologique de France. CXX^e session. Flandre*, Parijs, 1962, p. 175-185.

heid die hier zou doorgaan, was het befaamde Feest van de Fazant in februari 1454.¹⁰ Niet belemmerd door de verplichte overname van oudere gedeelten (zoals in Brugge, Gent en trouwens ook Brussel bijvoorbeeld het geval was), kon de bouwmeester op een elders gelegen, vrijgeruimd terrein tussen 1453 en 1473 een “modern” geheel realiseren. De kernelementen hiervan vormen het vertrekpunt van onze vergelijkende studie. Zoals verder zal blijken, wordt in Rijsel immers bewust de centrale ruimtegroep van de Brugge en Gentse residenties overgenomen, wat wij het “kapelcomplex” zouden kunnen noemen, en wordt de ruimtelijke dispositie van de hertogelijke appartementen hier op een bijzonder heldere manier uitgewerkt.

1. Rijsel: een ideaal ontwerp?

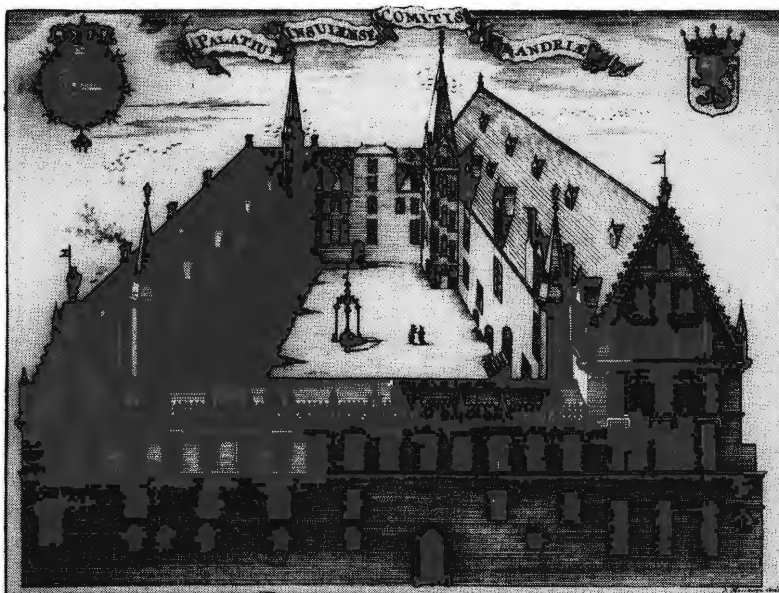
Filips de Goede bemoeide zich intensief met de bouw van deze residentie. Zoals ook in Brussel, Gent en Bergen (Mons) bijvoorbeeld het geval was, slaagde hij erin de stad Rijsel een zeer hoge subsidie – mogelijk meer dan 20.000 Doornikse ponden – afhandig te maken.¹¹ Een conflict uit het jaar 1462 – het volgende jaar al was het geheel bewoonbaar – wijst erop dat het stadspaleis een voorbeeldfunctie moest vervullen. Het protest van de Rijselse Rekenkamer, dat de door de hertog opgelegde witte steen uit Brabant niet vorstvast was en dat er beter baksteen werd gebruikt, werd weggewuifd: het nieuwe paleis moest eruit zien zoals het Brusselse Coudenbergpaleis.¹² Het al uitgevoerde bakstenen muurwerk moest dan maar gedeeltelijk worden afgebroken, want het paleis was te prachtvol om zo’n armoedige muurbekleding te verdragen.¹³ Het enige, nog bewaarde gedeelte – het kapelcomplex en de grote trap – vertoont gedeeltelijk een muurbekleding met witte kalkzandsteen, gedeeltelijk metselwerk uit rode baksteen met motieven in donkere (blauwe)

¹⁰ Paravicini, o.c. [n. 2], p. 240. M.-Th. Caron, D. Clauzel, red., *Le banquet du Faisan. Lille-Arras: deux capitales princières bourguignonnes face au défi de l'Empire Ottoman*, Atrecht, 1997.

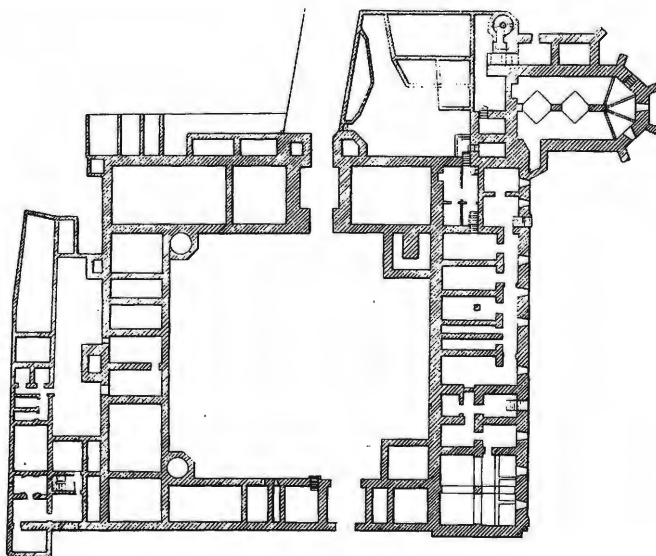
¹¹ Bruchet, o.c. [n. 9], p. 219-220. Paravicini, o.c. [n. 2], p. 240-241.

¹² K. De Jonge, “Het paleis op de Coudenberg te Brussel in de vijftiende eeuw. De verdwenen hertogelijke residenties in de Zuidelijke Nederlanden in een nieuw licht geplaatst”, *Belgisch Tijdschrift voor Oudheidkunde en Kunstgeschiedenis*, LX(1991), p. 5-38. De bewaarde iconografische bronnen tonen enkel de gevel naar het jachtpark de Warande toe: zo weten wij dat deze gevel slechts gedeeltelijk bekleed was met natuursteen. Ook voor de gevel van de woonvleugel naar de binnenhof toe moet dit het geval zijn geweest. De grote zaal (1451-1461), op kosten van de stad gebouwd, was bekleed met natuursteen.

¹³ Bruchet, o.c. [n. 9], p. 226-228, 237, 253-254. Paravicini, o.c. [n.2], p. 241.

1. Rijsel, palais Rihour. Uit: F. Butkens, *Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant... Supplément...*, Den Haag, 1726, dl. III, p. 24-25. Op de voorgrond de grote galerij, links de Aile des Dames, rechts de grote zaal en achteraan de hertogelijke vleugel met (rechts) de grote trapioren. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I.

2. Rijsel, palais Rihour, plan van de funderingen of kelderverdieping, 1829. Bruchet, o.c. [n. 9], p. 248.

BOURGONDISCHE RESIDENTIES TEN TIJDE VAN FILIPS DE GOEDE

baksteen; dezelfde materiaalcombinatie kan men ook in de bewaarde afbeeldingen van de buitengevels zien.¹⁴

De terreinaankopen van 1453, in de nabijheid van het marktplein, zorgden voor de oppervlakte die nodig was om een regelmatige aanleg met vier vleugels rond een (rechthoekige) binnenhof te realiseren: twee woonvleugels, respectievelijk aan de west- en de zuidzijde – de hertogelijke aan de *rue du Palais* waar zich de hoofdingang bevond en, haaks daarop, de *Aile des Dames* aan de *rue de Fresnes* – en twee staatsvleugels, respectievelijk aan de noord- en de oostzijde – de *Aile de la Gouvernance* met grote zaal en kapel of *Conclave* en, haaks daarop, de grote galerij langs de *place Rihour* waar zich de tweede ingang bevond (afb. 1-2). De door Bruchet benutte inventarissen van 8 januari 1483 en 31 oktober 1520, bieden inzicht in de structuur van de hertogelijke appartementen.¹⁵ Deze hebben blijkbaar een logische, lineaire opbouw, wat in oudere residenties wegens plaatsgebrek meestal onmogelijk bleek. Het appartement van de hertog en dat van de hertogin bevinden zich op hetzelfde niveau, de eerste verdieping. Het hertogelijk appartement bestaat uit een opeenvolging van ruimten, van publiek naar privé, en vangt aan in de hoek vlakbij de grote traptoren, grote zaal en kapel. Het bestaat luidens de inventarissen uit de *premiere chambre suyant la chappelle* (1520), de *Chambre de la Tour quarrée* (1483) of *seconde chambre suyant* (1520) die dus waarschijnlijk bij de vierkante traptoren aansloot, de *garde robe de ladicte chambre* (1483), de *grant Chambre de feu mons. le duc Philippe* (1483) of *IIIe chambre suyant qui fait sallette* (1520), de *Petite Chambre de Monseigneur* (1483) of *IIIe chambre suyant que c'est la Chambre du roy* (1520), de *garde robe de la dicte chambre* (1483), de *grande chambre auprez de la dicte chambre* (1483) of *V^e derniere chambre du Quartier du roy* (1520). Wat de aanpalende *Aile des Dames* betreft, lijkt het waarschijnlijk dat het appartement van de hertogin startte bij de wenteltrap in de hoek, aansluitend bij de meest publieke ruimte – de grote galerij langs de *place Rihour* – en zo verderliep, waarbij haar meest private ruimte aansloot bij de vijfde, of meest private, kamer uit de suite van de hertog.¹⁶ De verschillende ruimten van het hertoge-

¹⁴ Bijvoorbeeld in de gevel naar de *place Rihour*, geheel uit baksteen met lijsten, deur- en vensteromkaderingen en gevelbekroningen van natuursteen. 18de-eeuwse akwarel, Rijsel, Musée de l'Hospice Comtesse, inv. ML 1337. [Cat.] *Lille au XVIIe siècle des Pays-Bas espagnols au Roi-Soleil*, Rijsel, Palais des Beaux-Arts/Musée de l'Hospice Comtesse, 2000, nr. 330. De zichten in het Ms. Leber (17de eeuw), Bibliothèque Municipale, Rouen, maken duidelijk dat de geveltop van de grote zaal, de grote trap en de eerste verdieping van het kapelcomplex de enige met natuursteen beklede gedeelten waren (afgebeeld in O. Canneva-Tétu, e.a., *Le palais Rihour et ses vitraux* (Itinéraires du Patrimoine), Parijs, 1999, p. 5).

¹⁵ Bruchet, o.c. [n. 9], p. 265 e.v. en p. 276 e.v.

¹⁶ De inventaris van 1520 vermeldt "le premiere chambre suyant le Quartier du Roy qui est le Quartier de Madame" (Bruchet, o.c. [n. 9], p. 277).

lijk appartement hebben dus, naargelang van hun positie in de suite, een meer publiek of een meer privé karakter en vervullen verschillende functies. De kern wordt gevormd door de “vierde” kamer of kamer van de hertog: hier start het privé-domein. De voorafgaande ruimten, gelegen tussen de voornaamste toegangsweg (de grote trap, afb. 3-4) en de wel zeer publieke grote zaal en kapel, dienen tot het uitsorteren van de bezoekers, zoals latere hofordonnanties verduidelijken.¹⁷ Hier zijn er twee, waarbij de eerste niet nader benoemd wordt. De tweede – vergezeld van een garderobe – heet in de ene inventaris *grant chambre*, en in de andere *sallette*, wat in feite niet helemaal hetzelfde is, alhoewel beide benamingen in de rekeningen wel door elkaar worden gebruikt; bij plaatsgebrek vallen de ruimten trouwens samen.¹⁸ De *grant chambre* bevatte – zoals de documenten in verband met Brugge suggereren – een pronkbed onder een hemel, dat wel niet diende om in te slapen, maar een ceremoniële rol vervulde, bijvoorbeeld bij huwelijken of bij de voorstelling van een nieuwgeboren erfgenaam aan het hof.¹⁹ De *sallette* of “kleine zaal” heeft als basisuitrusting eveneens een baldakijn; eronder, op een verhoog omringd door een houten hek, wordt de tafel opgesteld waaraan de hertog publiekelijk eet, ten aanschouwen van zijn hofhouding; een groot buffet waarop kostbaar vaatwerk wordt uitgesteld, geeft de rang van de eigenaar aan door het aantal “treden” of “schappen”, en wordt eveneens onder een baldakijn

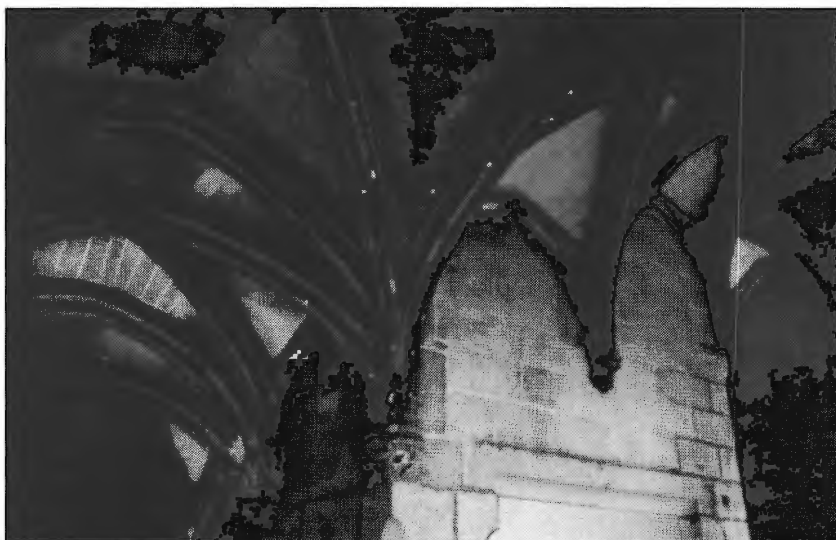
¹⁷ De Jonge, o.c. [n. 4], p. 175-177. Synthese in K. De Jonge, “Organisatie van een Bourgondisch paleis”, in M.C. Laleman, e.a., *Het prinselijk hof Ten Walle, Gent*, Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie, 2000, p. 67-71.

¹⁸ ADN, B 4425, fol. 57r (gedateerd 1513-1514) heeft het over “la chambrette estant aupres le grand chambre” en stemt dus overeen met de inventaris van 1483. Bruchet, o.c. [n. 9], p. 265.

¹⁹ ARAB RK 1795 (rekening van Fastre Hollet, gedateerd 1467-1468), geciteerd door A. de Laborde, *Les ducs de Bourgogne. II*, dl. II, Parijs, 1851, p. 312-313: “En la chambre de MS l’en a fait de noef une couche au grant lit, et une autre pour le lit de la chambrette où il couche, et en la sallette où il tient estat, qui est tenant à la dicte chambre, a l’on fait ung long bancs à doz et tréteaulx nouveaux pour la dicte table, et tout ce, de main d’escrignier; en laquelle sallette on a fait une grant conche pour y mettre le lit de parement. Item pour descendre de la dicte chambrette de retrait par derrière, en la ruelle, ... Item, en la sallette, qui est emprès la chapelle, a l’en fait une grant cheminée noefve, fait trois porges ès trois huisseries d’icelle sallette, dont l’un qui est à l’uisserie pour aler en l’autre salle tenant à icelle est double pour servir ès dictes deux salles, en laquelle sallette on a fait un grant marcheipié pour dessus icelui mettre la table pour MS, et y a l’en fait ung grant banc à doz. (...) Item, l’on a mis en point la salle moyenne qui tient à la devant dicte sallette d’emprès la chappelle, assavoir de y avoir fait tables, bancs et tréteaulx, tout à l’entour, et ou milieu ung grant passet devant la cheminée pour asseoir dessus la haulte table, et avoir fait ung buffet pour la vaisselle.” Over het *grand lict* in de *chambre de parement* (grant chambre), zie Aliénor de Poitiers, *Les Honneurs de la Cour*: J. Paviot, “Eléonore de Poitiers, *Les Etats de France (Les Honneurs de la Cour)*. Nouvelle édition”, *Annuaire-bulletin de la société de l’histoire de France*, 1996, p. 101.

3. Rijsel, palais Rihour, grote traptoren (1999). Foto auteur.

4. Rijsel, palais Rihour, gewelven van de grote traptoren (1993). Foto auteur.

geplaatst.²⁰ Het hek moet beletten dat hij tijdens de maaltijd wordt benaderd: het geheel heeft veel weg van een religieuze ceremonie. De rang van de bezoeker bepaalde hoe ver hij doordrong in deze suite; deurwachters zorgden ervoor, dat de toegang tot de hertogelijke kamer strikt beveiligd werd. Na deze kamer volgt de meest private kamer, het *retrait* “waar de hertog zich terugtrekt” en waar niemand hem kan volgen tenzij hij daartoe uitdrukkelijk wordt uitgenodigd; deze kamer kan ook als slaapkamer dienen.²¹

²⁰ Voor Brugge: ARAB RK 27390, fol. 13r: “Item pour avoir oste refait & y remiz deux s(e)rures estans en une sale ou mondit seign(eu)r dine & souppe derrie(re) le banc pour faire la cloture q(ue) nul ne puist approach(er) mond(it) s(eigneu)r p(ar) derrie(re) lui estant a table et y fait deux clefz a ce s(er)vens...”. Over het *dressoir* met *dosseret* zie Aliénor de Poitiers, ed. J. Paviot, o.c. [n. 19], p. 99-100, 105-106. W. Paravicini, “Soziale Schichtung und soziale Mobilität am Hof der Herzöge von Burgund”, *Francia*, V(1977), p. 136-137.

²¹ In het hofreglement van Filips de Schone van 1496 wordt dit zo geformuleerd: “Item, quand nous serons levez, les valets de chambre ouvriront notredite chambre, garderont la porte et y laisseront entrer lesdits pensionnaires, chambellans et maîtres d’hôtels et nuls autres sans notre ordonnance, et ne pourra nul que ce soit nous servir et venir en notredite chamber de retraite, si ne le faisons ordonner, sur peine d’être royez” (*Etat de l’hôtel de Philippe-le-Bel, duc de Bourgogne, en l’an 1496, à Bruxelles*, hs. uit de Koninklijke Bibliotheek gepubliceerd door baron de Reiffenberg, “Suite de la notice des manuscrits conservés, soit dans des dépôts publics, soit dans des bibliothèques particulières (...)”, *Bulletin de la commission royale d’histoire*, 1e reeks, XI(1845-1846), p. 716-717). De Jonge, o.c. [n. 4], p. 176-177. Zie ook K. De Jonge, “‘t Hof van Brabant’ als symbool van de Spaanse hofhouding in de Lage Landen”, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, XCVI-II(1999)5-6, vooral p. 184-187.

BOURGONDISCHE RESIDENTIES TEN TIJDE VAN FILIPS DE GOEDE

Zoals het hieronder besproken voorbeeld van Brugge ten overvloede duidelijk maakt, was een dergelijke logische opbouw niet altijd realiseerbaar, en de verbinding tussen beide appartementen niet altijd evident. Te Brugge liep deze weg namelijk langs de meest private ruimte waar kostbare voorwerpen uit de hertogelijke verzameling werden opgesteld: een kleine verbindingsgalerij, *allée* genaamd, met daarboven de afgesloten *galentas* of zolderruimte waar de hertog zijn *mappa mundi* – onder andere wellicht de befaamde van Jan van Eyck – *orloges et autres choses* bewaarde.²² Te Brussel strekte het appartement van de hertogin zich uit op de tweede verdieping, boven dat van de hertog op de eerste verdieping; de route naar haar kamer verliep vanuit zijn *retrait* via een wenteltrap naar zijn daarboven gelegen bibliotheek en kabinet, en zo verder.²³ De Gentse situatie bevindt zich daar tussenin, vermits zowel de hertog als de hertogin de noordelijke vleugel, nieuw opgetrokken in de periode 1421-1426, plachten te bewonen, waarbij het appartement van de hertog op de eerste verdieping in de noordwestelijke hoek vlakbij de kapel kan gesitueerd worden en dat van de hertogin – die wel eens verhuisde – veelal in de noordoostelijke hoek; deze vleugel werd door een galerij in de vorm van een open portiek ontsloten.²⁴

Het meest opvallende gedeelte van de residentie te Rijsel werd echter gevormd door het kapelcomplex, vandaag het enige restant tesamen met de grote vierkante wenteltrap, die echter niet langer op zijn oorspronkelijke plaats staat (afb. 5-6).²⁵ We ontdekken hier een volstrekt ongewoon geheel met meervoudige kapelruimten en oratoria.²⁶ De langsas van het geheel is noord-zuid-georiënteerd, waarbij het veelhoekige koorhoofd naar het noorden is gericht. De hoofdkapel op de eerste verdieping bevindt zich boven een overwelfde ruimte – waar nu de toeristische dienst van de stad Rijsel gehuisvest is –, waarvan de oorspronkelijke functie jammer genoeg niet duidelijk uit de al vermelde inventarissen valt af te leiden; traditioneel dicht men haar de naam *Salle des gardes* toe (afb. 7-8). Zij wordt aan de westzijde geflankeerd door een kleinere kapel, versierd met rijke glasramen, waarvan de as evenwijdig ligt met deze van de grote kapel, en daarnaast, ten zuidwesten, op een hoger niveau, een oratorium (afb. 9-11). Vanuit dit oratorium kan men het hoofd-

²² Zie noot 76. J.-K. Steppe, "De Mappemonde geschilderd door Jan van Eyck voor Filips de Goede", *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten*, XLIV(1983)2, p. 99-101.

²³ De Jonge, o.c. [n. 12], p. 16-28.

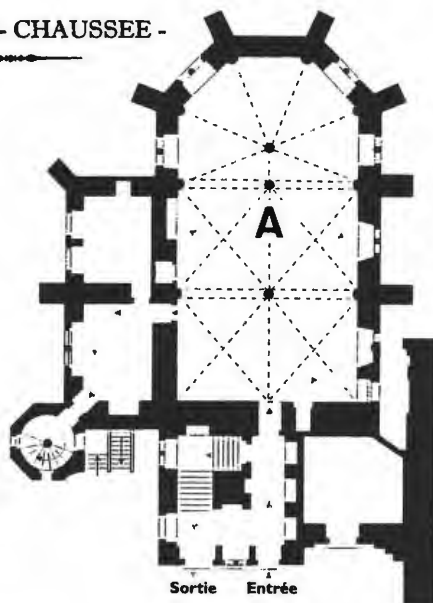
²⁴ Lievois, o.c. [n. 5], p. 190-194.

²⁵ In 1664 ging het paleis over in de handen van de schepenbank van Rijsel; over verval en afbraak, zie Bruchet, o.c. [n. 9], p. 240-246.

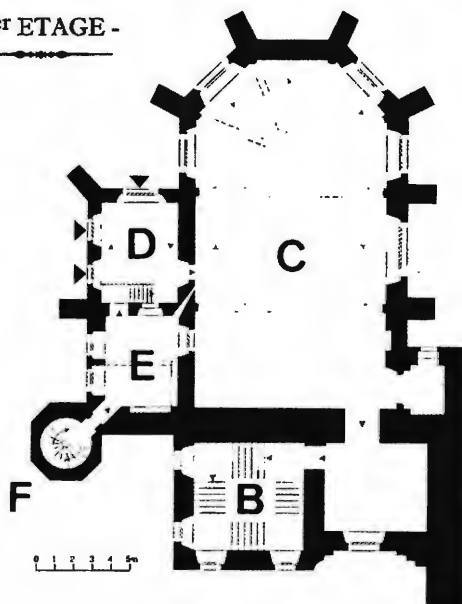
²⁶ Een nauwkeurige opmeting met doorsneden lijkt niet voorhanden te zijn, wat jammer is. Wij gebruiken het plan van de huidige toestand uit Canneva-Tétu, o.c. [n. 14], tegenover p. 1, dat enkel de hoofd niveaus weergeeft.

KRISTA DE JONGE

- REZ - DE - CHAUSSEE -

- 1er ETAGE -

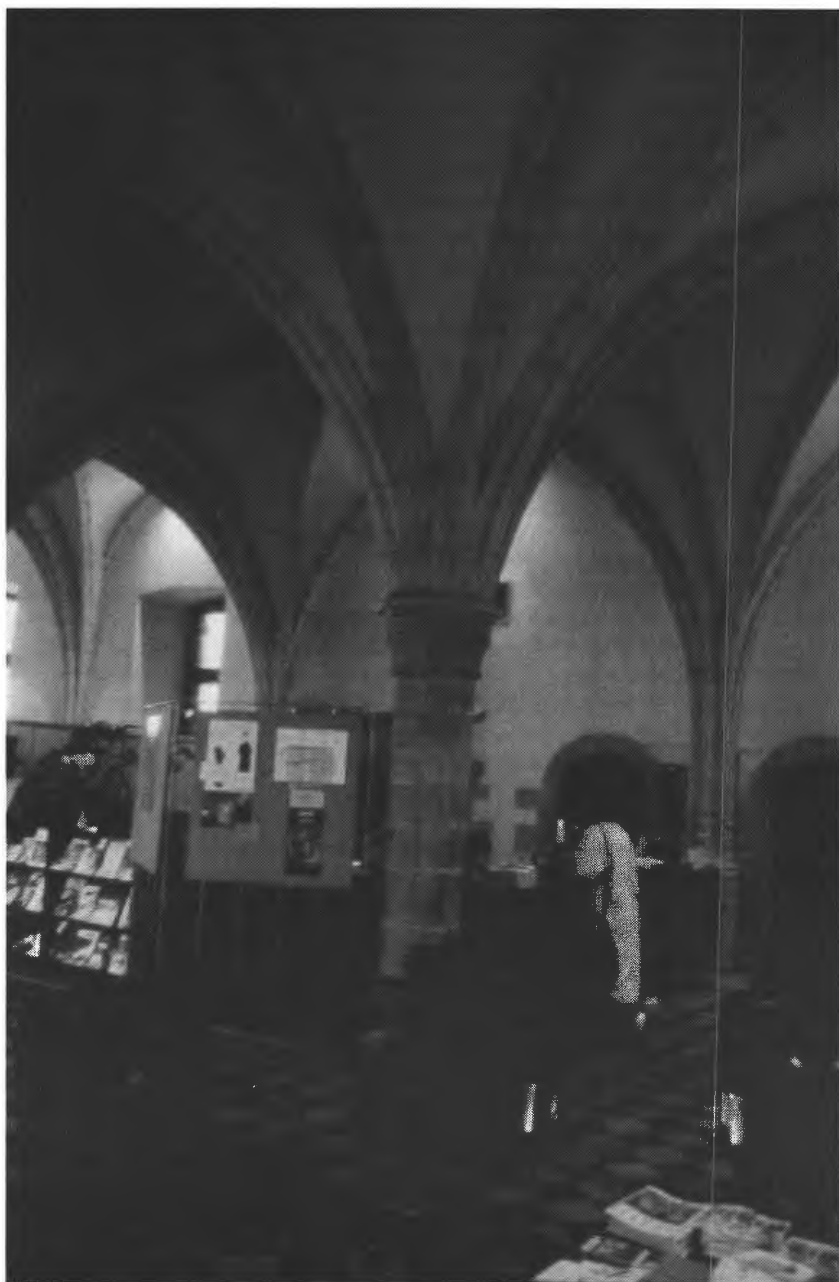
5. Rijsel, palais Rihour, kapelcomplex, huidige toestand. A Salle des gardes, B grote trap, C grote kapel, D kleine kapel, E oratorium, F tour de la garde des joyaux met wenteltrap. De tussenverdieping onder de kleine kapel en oratorium wordt niet voorgesteld. Canneva-Tétu, o.c. [n. 14], tegenover p. 1.

6. Rijsel, palais Rihour, kapelcomplex (1999) vanuit het zuidwesten. Foto auteur.

taar van de grote kapel bekijken door een kijkspleet, en de hofhouding die zich in de kapel heeft verzameld, door een binnenvenster; een tweede binnenvenster biedt een blik op het altaar van de kleine kapel (afb. 9-10, 12). Het lijkt geen twijfel dat dit strategisch gelegen oratorium voorbehouden was aan de hertog. Het is nog steeds toegankelijk via een kleine wenteltrap overwelfd met een continu tongewelf in baksteen, een zogenoemde *voûte à la Rihour*, waarschijnlijk gerealiseerd door de Artesische bouwmeesters Armand Mibon en Jean Pinchon; deze laatste was ook *maistre machon des ouvrages du chastel de Hesdin*, bekend voor zijn park vol wonderlijke machines (afb. 13).²⁷ De achthoekige toren aan de zuidwestelijke hoek van het complex waarin deze trap zich bevindt, heet *tour de la garde des joyaux* in de inventaris van 1501; andere documenten geciteerd door Salet, uit 1491 en 1499, wijzen erop dat de

²⁷ J.-M. Pérouse de Montclos, *L'architecture à la française, XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles*, Parijs, 1983, p. 193-194. De Laborde, o.c. [n. 18], p. 220. Paravicini, o.c. [n. 2], p. 218-220. A. van Buren-Hagopian, "Un jardin d'amour de Philippe le Bon au parc de Hesdin. Le rôle de Van Eyck dans une commande ducale", *La Revue du Louvre et des Musées de France*, III(1985), p. 185-192. B. Franke, "Gesellschaftsspiele mit Automaten – 'Merveilles' in Hesdin", *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, XXIV(1997), p. 135-158. A. van Buren-Hagopian, "Images monumentales de la Toison d'or: aux murs du château de Hesdin et en tapisserie", in [Cat.] *L'ordre de la Toison d'or, de Philippe le Bon à Philippe le Beau (1430-1505): idéal ou reflet d'une société ?*, Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1996, p. 226-233.

7. Rijsel, palais Rihour, salle des gardes (1993). Foto auteur.

8. Rijsel, palais Rihour, gewelven van de grote kapel (1999). Foto auteur.

9. Rijsel, palais Rihour, westelijke wand van de grote kapel (1999). Van rechts naar links, doorgang naar kleine kapel, kijkspleet, venster tussen oratorium en grote kapel. Foto auteur.

10. Rijsel, palais Rihour, detail van de deur tussen grote en kleine kapel (met Bourgondische vuurslag) en kijkspleet (1999). Foto auteur.

11. Rijsel, palais Rihour, gewelven van de kleine kapel (1999). Foto auteur.

12. Rijsel, palais Rihour, zuidwand van de kleine kapel met venster tussen kleine kapel en oratorium (1999). Foto auteur.

13. Rijsel, palais Rihour, wenteltrap met gewelf à la Rihour (1999). Foto auteur.

overwelfde kamer net onder de kleine kapel een juwelenkamer was.²⁸ De trap verbindt de vier niveaus van het westelijke volume: een gelijkvloerse verdieping, een tweede niveau met de wat lagere, overwelfde *chambre des joyaux dessous la chapelle* (1499) en daarnaast de wat hogere, eveneens overwelfde *chambre dessous l'oratoire* (1491), een derde niveau met kleine kapel en hoger gelegen oratorium, en tenslotte nog een vierde niveau met een kamer die zich enkel boven het oratorium uitstrekt. Het hoofdvolume heeft daarentegen slechts twee niveaus, het gelijkvloerse en het niveau van de hoofdkapel, overeenstemmend met het derde niveau van het westelijke volume. Het is mogelijk de precieze positie van het kapelcomplex ten opzichte van de vier hoofdvlugels van het *palais Rihour* te bepalen.²⁹ De hoofdkapel sloot oorspronkelijk aan bij de westelijke eindgevel van de grote zaal (in de oostmuur van de kapel zijn nog steeds sporen van de verbindingsdeur zichtbaar); of beide ruimten zich op precies hetzelfde niveau bevonden is niet zeker, alhoewel de grote zaal zich in Harrewijns gravure hoger schijnt te bevinden dan de binnenhof. Aan de zuidzijde ervan bevond zich enerzijds de al vermelde *premiere chambre suyant la chappelle* (1520), mogelijk aansluitend bij het oratorium, en anderzijds de *seconde chambre suyant* (1520) of *Chambre de la Tour quarrée* (1483), mogelijk tussen de voorgaande en de traptoren gelegen; langs hier zou het hof dan toegang tot de grote kapel hebben gehad.

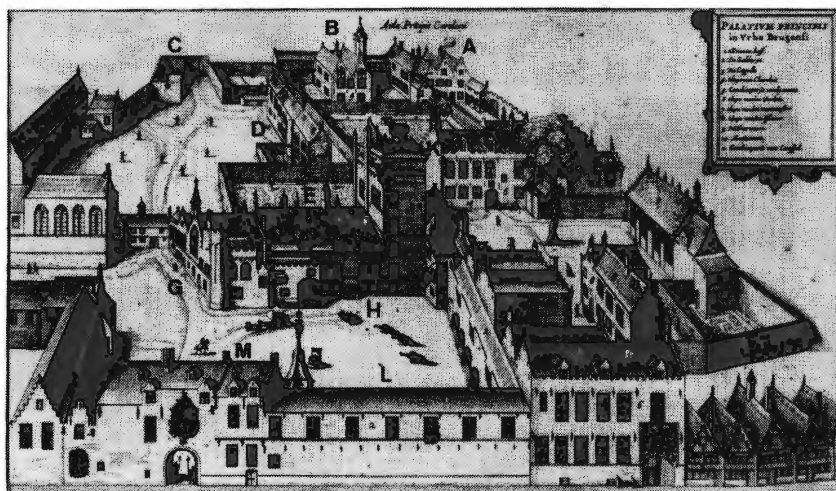
De dispositie van het kapelcomplex verwijst duidelijk naar Brugge, waar een soortgelijk geheel reeds in de 14de eeuw moet hebben bestaan, nog verder uitgebreid onder Filips de Goede. Omdat het Prinsenhof te Brugge echter een zeer complexe (ver)bouw(ings)geschiedenis heeft gekend, zullen wij eerst een uiteenzetting geven over de verschillende bouwfazen.

2. Brugge: een complexe verbouwing

Door Filips II in 1576 reeds van de hand gedaan, stap voor stap afgebroken in de 17de, 18de en 19de eeuw, is deze residentie vandaag niet meer te bestuderen *in situ*. Het woongedeelte lag op de plaats van het huidige neogotische kloostergebouw, tussen de *Moerstraete* in het noordwesten (hier lag het *Hôtel Vert*, een belangrijk deel van de residentie), de *Ontfangerstraete* in het zuidwesten, de *sheerGheerwijnstraete* met het Muntplein waar eertijds de munt-

²⁸ Salet, o.c. [n. 9], p. 182. Zie ook ADN, B 4411 (gedateerd 1491-1492), fol. 32v: "le serrure de le tour o limechon [limaçon, wenteltrap] de l'uis davant l'oratoire" (Bruchet, o.c. [n. 9], p. 262).

²⁹ Afb. 1. J. Harrewijn, *Palatium Insulense comitis Flandriae*, gravure dateerbaar omstreeks 1638 en meerdere malen gepubliceerd, o.a. in A. Sanderus, *Status Aulicus*, Brussel, 1660 (tesamen met een beschrijving van het paleis, p. 38) en in F. Ch. Butkens, *Trophées tant sacrés que profanes du duché de Brabant... Supplément...*, dl. III, Den Haag, 1726, p. 24-25.

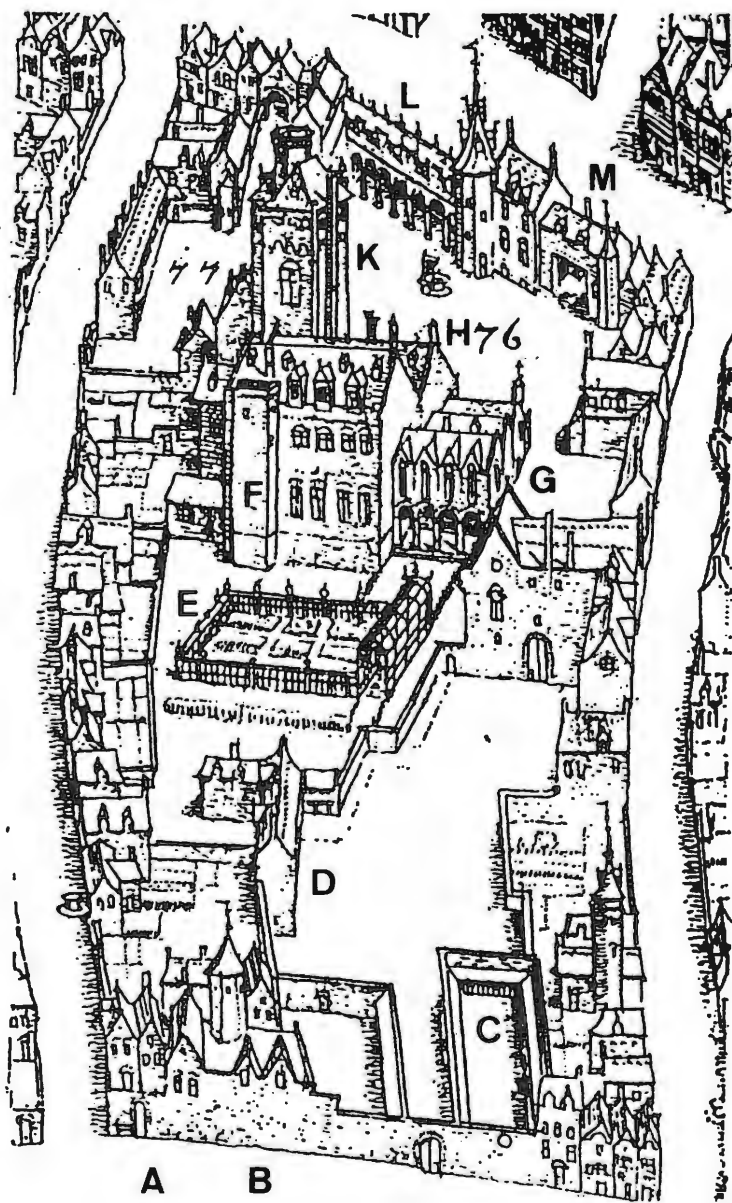

14. Brugge, Prinsenhof, zicht uit het zuiden. Uit: A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, Keulen, 1641, dl. I, p. 188. Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel. A Hôtel Vert (privé residentie), B dubbele galerij van het Hôtel Vert, C kaatsspel, D badhuis (1446), E tuin, G kapelcomplex (1448-1452), H grote zaal (14de eeuw) en appartement van de hertogin (1446-1448), K toren (14de eeuw, verhoogd 1456-1459), L grote galerij (1467-1468), M ingang in de Noordzandstraat.

slagerij lag in het noordoosten (de Muntpoort in de Noordzandstraat met haar gewelf uit 1563 leidt hiernaartoe), en tenslotte de *Noordzandstraete* in het zuidoosten, waar zich naast de Muntpoort de ingangsvleugel met galerij en hoofdepoort bevonden (afb. 14-15). In 1963 werd het enige overgebleven bouwfragment, de grote traptoren van deze galerij die omstreeks 1652 in een woning was ingebouwd, afgebroken en verkocht, maar niet wederopgebouwd.³⁰ De hier beschreven ligging is duidelijk voorgesteld in de twee voornaamste iconografische bronnen waarover we kunnen beschikken: het stadsplan van Marcus Gerards (1562), dat een zicht biedt uit het (benaderend) noorden, en de gravure die Antonius Sanderus in zijn *Flandria Illustrata* (1641) publiceerde, dat een zicht biedt uit het (benaderend) zuiden.³¹

³⁰ L. Devliegher, *De huizen te Brugge* (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 2-3), Tielt, 1975, p. 251-252. Id., "Demeures gothiques de Bruges", *Bulletin de la commission royale des monuments et des sites*, n.s., IV(1974), p. 64-65. M. Ryckaert, *Historische stedenatlas van België, Brugge*, Brussel, 1991, p. 165.

³¹ Afb. 14. *Aula Principis Carolis*. A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, Amsterdam, I, 1641, p. 188. Voor het plan van Marcus Gerards, zie Ryckaert, o.c. [n. 30], p. 10-11.

15. Brugge, Prinsenhof, zicht uit het noorden. Detail van het stadsplan van Marcus Gerards, 1562. L. Devliegher, o.c. [n. 30], p. 251 fig. 367. A Hôtel Vert (privé residentie), B dubbele galerij van het Hôtel Vert, C kaatsspel, D badhuis (1446), E tuin, F noordervleugel met appartement van de hertog, G kapelcomplex (1448-1452), H grote zaal (14de eeuw) en appartement van de hertogin (1446-1448), K toren (14de eeuw, verhoogd 1456-1459), L grote galerij (1467-1468), M ingang in de Noordzandstraat.

Het uitgangspunt van de opeenvolgende uitbreidingsfasen werd net zoals in Gent gevormd door een ouder hof dat op het einde van de 14de eeuw reeds was vernieuwd door Filips de Stoute.³² Volgens de bewaarde bouwrekeningen zag de situatie er in 1395-1396 uit als volgt: de woonvleugel omvatte een grote zaal boven een overwelfde kelderverdieping, een kleine zaal, daarnaast een kapel met oratorium, opgetrokken boven de *especerie* of voorraadkamer voor kruiden, en een galerijtje of *allée* met vijf vensters die langsheen de kapel naar de hertogelijke kamer voerde.³³ Dit galerijtje was langs de kant van de nieuwe poort naast de kanselarij in de *Noordzandstrate* gelegen, wat ons toelaat het geheel op de gravure van Sanderus te situeren (afb. 14). Latere verbouwingen hadden dit element blijkbaar op identieke wijze weer heropgebouwd.³⁴ Aan de hand van de bouwrekeningen uit de periode 1446-1467 kunnen de verschillende toevoegingen en wijzigingen van deze oude kern nu nauwkeurig beschreven worden, en op de vermelde iconografische bronnen worden geïdentificeerd.³⁵ Samenvattend waren er vier belangrijke bouwfases (afb. 14-15). Allereerst kreeg het zuidelijke deel van het oude zaalgebouw uit de 14de eeuw er in 1446-1448 een derde niveau erbij, waarin het nieuwe appartement van hertogin Isabella werd ingericht. Tegelijkertijd (1446) werd tussen de tuin en de smalle steeg die van het *Hôtel Vert* naar het eigenlijke hoofdgebouw leidde, een 80 voet lang en 28 voet breed badhuis, *la maison des nouvelles estuves baingneries chambres et logiz a ce servans*, gebouwd.³⁶ Ten tweede werd in de periode 1448-1452 het westelijke deel van de residentie, waar de kapel en kleine zaal uit de tijd van Filips de Stoute lagen, omgebouwd; de vernieuwing van de ruimten aan de noorderzijde of tuinzijde van de oude zaalbouw en de aanpalende toren gebeurde in 1456-1459 en had tot doel de hertog een nieuw appartement te verschaffen. In dezelfde periode werd vervolgens het *Hôtel Vert* in de *Moerstræte* vernieuwd, wat de bouw van een nieuwe dubbele galerij inhield: wij beschouwen dit als een derde, afzon-

³² van Zuylen van Nyevelt, o.c. [n. 8], p. 248-255.

³³ ARAB RK 27387 (rekening van Alard Gherboud). Zie ook vroegere rekeningen in ADN, vermeld door A. de Laborde, *Les ducs de Bourgogne, IIe partie, Tome I, Preuves*, Parijs, 1849, nrs. 28-30, 36, 48 (1385-1387). R.H. Bautier, J. Sornay e.a., *Les sources de l'histoire économique et sociale du moyen âge. II. Les états de la maison de Bourgogne. I. Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés du Nord*, Parijs, 1984, p. 68. M. Mollat e.a., *Comptes généraux de l'état bourguignon entre 1416 et 1420* (Recueil des historiens de la France. Documents financiers, V), III, 2, Parijs, 1969, p. 620 e.v., nrs. 9707-9711.

³⁴ Zie noot 40 en 65.

³⁵ Samenvatting bij van Zuylen van Nyevelt, o.c. [n. 8], p. 263 e.v.

³⁶ ARAB RK 27388, fol. 1v: "pour faire le fondement de la maison nouvelle onze pies de parfont long aux deux costez de quatre vings piez et de large aux deux debouts de vinghuit piez".

derlijke, fase.³⁷ Tenslotte werd als voorbereiding voor de feestelijkheden van 1468 het jaar voordien een nieuwe kamer aan de toren toegevoegd, een grote galerij met traptoren – afgebroken in 1963, zoals gezegd – omheen de voorhof opgetrokken en een nieuwe kamer boven de poort in de *Noordzandstraete* gebouwd: dit is de vierde fase.³⁸ Uit de rekeningen blijkt duidelijk dat de bouwmeesters zoveel mogelijk oude fundamenten opnieuw hebben gebruikt: enkel de dubbele galerij van het *Hôtel Vert* en het al vermelde badhuis zijn in dat opzicht nieuwbouw, waarbij het laatste toch een ouder badhuis op de site verving.³⁹ Het is ook duidelijk dat de structuur van de oude residentie, met als kern de grote zaal, behouden blijft. In wat volgt behandelen wij het kapel-complex en de hertogelijke appartementen.

Het westelijke deel met nieuwe kapel en kleine zaal of *sallette* of eetzaal kan op basis van de bouwrekeningen precies gereconstrueerd worden (afb. 16-17). De 50 voet lange en 28 voet brede kapel,⁴⁰ mogelijk overdekt met een houten gewelf, kreeg licht door een groot venster in de westelijke gevel aan het “grote plein vooraan”, waar het altaar stond.⁴¹ Aan de zuidzijde hiervan, goed zichtbaar bij Sanderus, lag boven de *epicerie* de kleine kapel met twee boven elkaar geplaatste kamertjes, een 44 voet lange groep ruimten die terugging tot

³⁷ ARAB RK 27389 (woonhuis). Voor de dubbele galerij, zie ibidem, fol. 8v, 11r, 12r en ARAB RK 27393, fol. 3v, 4r, 6r-v, 8r, 9r, 12r, 12v, 14r-v. Voor de betekenis van deze galerij, zie K. De Jonge, “Le palais de Charles-Quint à Bruxelles. Ses dispositions intérieures aux XVe et XVIe siècles et le cérémonial de Bourgogne”, in J. Guillaume, red., *Architecture et vie sociale. L'organisation des grandes demeures à la fin du Moyen Age et à la Renaissance* (De Architectura), Parijs, 1994, p. 119-121.

³⁸ ARAB RK 27394.

³⁹ ARAB RK 27388, fol. 1r: “ou lieu dautres estuves et baingneries qui paravent y estoient que len a fait abatre et demolir”.

⁴⁰ ARAB RK 27393, fol. 10r: “A maistre Anthonie Gooffin maistre carpent(ier) demou(rant) en la ville de Bruges pour avoir fait les parties douvrages de carpentaige aux pris et en la manie(re) qui sensuit. Assavoir pour avoir deffait le carpentaige de la viese chapelle alee derrie(re) icelle ensamble la devanture de la sallette y joignant lad(i)te chapelle qui estoit de bois et oste lesd(i)tes parties de bois ainsi quil app(ert) en... Enoult(re) estant ... icelle salette avec les garderobe et chambre des joiaux estant desoubz icelle salette et chapelle racourchie le comble de la meisme salette de deux chevrons pour monter la devanture qui a p(rese)nt est faite de machonnerie estanchonne loratoire de mond(it) s(eigneu)r joignant aussi lad(ite) chapelle hault en baz fait de nouvel le charpentaige de lad(ite) chapelle de cinq(ua)nte pies de long et vingthuit pies de large ou enviro(n) dedens oeuvre”; fol. 19r: “po(ur) les nouvelles nocquie(re)s f(ai)tes en la salette & chapelle dun coste et ent(re) icelle chapelle & oratoire de laut(re) avec deux grandes buises de ploncq servans a icell(es) nocquie(re)s pour conduire leaue en la place com(m)e po(ur) les nocquie(re)s s(i)tes derrie(re) icelle chapelle au tour de lallee ensamble po(ur) les nocquie(re)s du nouvel oratoire et aussi pour le comble de lad(ite) alee qui est couv(er)te de ploncq p(ar)dessus la couv(er)ture dardoizes”.

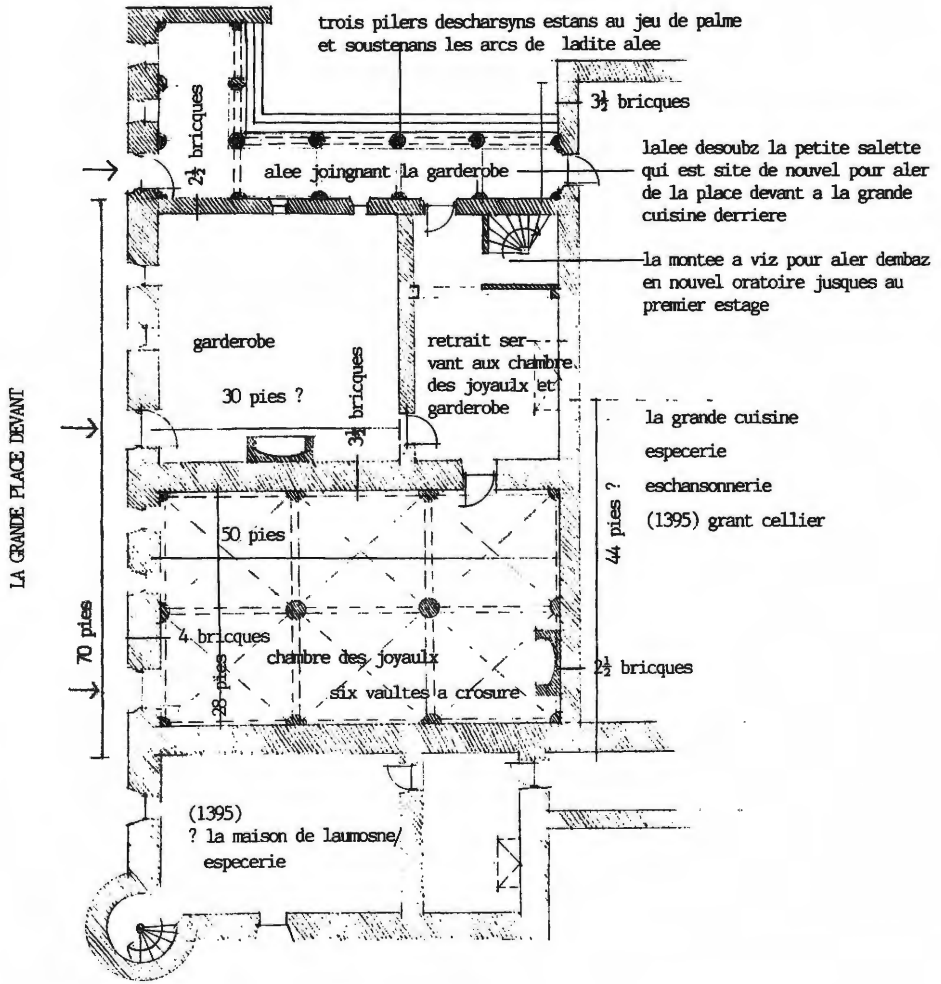
⁴¹ Ibid., fol. 7v: “En lad(i)te chapelle une fenestre dencoste lautel”; fol. 17v.

KRISTA DE JONGE

LA PLACE DU JEU DE PAULME

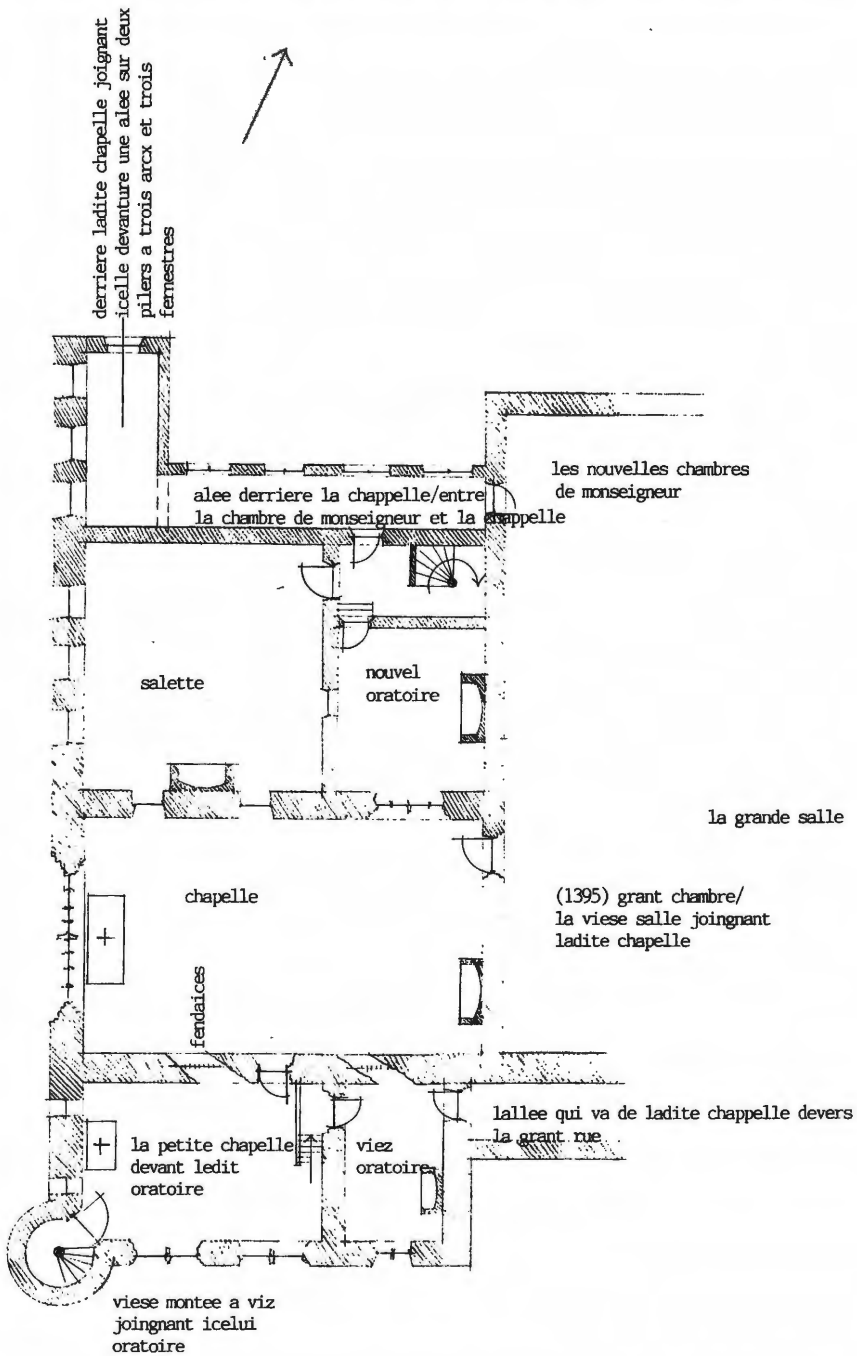
LA COURT DERRIERE

LA PLACE MOYENNE

16. Brugge, Prinsenhof. Reconstructie van het westelijk deel van de residentie (1448-1452), gelijkvloers. Tekening auteur.

BOURGONDISCHE RESIDENTIES TEN TIJDE VAN FILIPS DE GOEDE

17. Brugge, Prinsenhof. Reconstructie van het westelijk deel van de residentie (1448-1452), 1ste verdieping. Tekening auteur.

de tijd van Filips de Stoute; het hoger gelegen kamertje of “oude oratorium” had een pannendak, was overdekt met een houten gewelf gedragen door consoles van witte steen uit Brabant en bood via een venster en een kijksleuf zowel een blik op de kleine kapel als op de nieuwe, grote kapel.⁴² Verschillende details uit de bouwrekeningen zijn duidelijk te herkennen in de gravure van Sanderus: de traptoren aan de zuidwestelijke hoek,⁴³ het dakterras omhoog met kantelen,⁴⁴ de vernieuwde schoorsteen,⁴⁵ de twee grote ven-

⁴² Rekening van 1385 geciteerd door de Laborde, o.c. [n. 33], p. 5: “Ordre au concierge de l'hostel MS, en sa maison à Bruges, de faire faire plus large l'oratoire de la chapelle de ladite maison, et une cheminée audit oratoire, et une chambre au dessous ycelle oratoire pour l'especerie, et aussi de faire une allée joingnant à ladite chapelle”. ARAB RK 27393, fol. 2r: “Oultre aussy fait et fonde de nouvel de machonnerie ung mur entre la chambre des joiaux et lespicerie de mond(it) s(eigneur) de la hault(eu)r de dix pies sur t(er)re de xliiij pies de long et de deux bricques et demie despes. En icelui mur fait ung huis s(er)vant pour aler de la dess(us)d(it)e chambre des joiaux en lad(ite) espicerie laquelle a este depuis estoupe... aussi refait par deux fois la fendaice estant en icelui oratoire po(ur) avoir regard dud(it) oratoire sur lautel de lad(ite) chapelle”; fol. 3r: “En out(re) remis desoubz la vaulte de bois dud(it) oratoire les reprinses et blanches p(ier)res de Brabant y s(er)vans... Et encor(es) haulcie de machonnerie luys s(er)vant po(ur) aler dud(it) oratoire en la chapelle”; fol. 7v: “Item en la p(re)m(i)re petite chambrette joingnant la tour deux p(ier)res appelez poststeenen... Item pour les fernestres et fendaches s(i)tes entre la chapelle et oratoire... En la fernestrelle qui est ent(re) lad(ite) devanture du(dit) oratoire...”; fol. 10v: “A luy encor(e) po(ur) ault(re)s parties de carpentaige par luy faiz assavoir pour avoir haulcie le planch(e)r de loratoire joingnant lad(ite) chapelle de deux pies et demy”; fol. 14r: “A Jaques van Belle tailleur dimaiges demour(ant) a Bruges pour avoir taillie ou viez oratoire cinq poincaux es fernestres s(er)vans tant pour avoir regard dicelui oratoire en la chapelle comme en la petite chapelle devant led(it) oratoire”; fol. 17v: “Item en loratoire joingnant la chapelle... Item pour avoir oste refait replomme et remis a point une fernest(re) de voirre en la chapellette devant led(it) oratoire... Item pour avoir refait et replomme le triangle qui est deseure lautel de lad(ite) chapellette et y renouvelle et refait les armes qui sont oud(it) triangle”; fol. 20v: “A Hubert Vand(er) Broucke couvreur de thielles demour(ant) a Bruges... tout de nouvel couvert aussi en plus(ieu)rs lieux le viez oratoire qui en faisant la nouvelle chapelle estoit descouv(er)t et les thieulles rompues”.

⁴³ Ibid., fol. 2v (zie noot 46); fol. 2v-3r: “Et la viese montee a viz qui est joingnant le viez oratoire”; fol. 6v: “po(ur) deux verges et six pies de p(ier)res de Brabant appelez ordun emploies a la devanture de la salette chapelle oratoire et tourelle a viz pour monter de la place oud(it) oratoire qui est de p(ier)res de Brabant de la t(er)re jusques au p(re)m(i)er estage”; fol. 16v: “pour la viese chapelle tour luys de la montee en la place”.

⁴⁴ Ibid., fol. 7v: “Item po(ur) cinq cresteaulx qui sont pardess(us) la devanture de loratoire”.

⁴⁵ Ibid., fol. 7v: “Item en icelui oratoire une cheminee pendant avec les pilers et coronne”.

sters,⁴⁶ de stenen torenspits die de kapelgevel bekroont.⁴⁷ De vrijwel gelijke gevel daarnaast met drie vensters⁴⁸ behoorde tot de eveneens vernieuwde *sallette* die zich langs de noordzijde van de nieuwe kapel uitstrekte.⁴⁹ Zij was ongeveer 30 voet lang en breed – de totale lengte van de westelijke gevel was 70 voet⁵⁰ – en bood via twee inwendige, met een hek uitgeruste vensters een

⁴⁶ Ibid., fol. 7v: “End(it) oratoire encor(es) deux fernestres”.

⁴⁷ Ibid., fol. 2v: “Et sur la devanture de lad(ite) chapelle fait une tourelle de blanc ordun parfait aussi de machon(n)erie a maine... de voile et a corsteaulx la devanture du viez oratoire de la haulte(ur) que est la montee a viz joingnant icelui oratoire”.

⁴⁸ Ibid., fol. 6r: “Item po(ur) les trois fernestres de la salette joingnant la chapelle”; fol. 7v: “Item dessoubz les trois fernestres de la petite salle... Item encor(es) pour icell(es) trois fernestres”; fol. 17v: “Item pour avoir fait en la devanture de la sallette joingnant la chapelle trois fourmes de voirrie(re)s en une fernestre”.

⁴⁹ Ibid., fol. 2v: “Aud(it) maist(re) Michiel Goetghebuer pour avoir p(ar)fait de machonnerie les deux devantures de la viese salle et chapelle ainsi quelles estoient encom(m)enchies et que louvrage le req(ue)roit”; fol. 5r: “pour paver la chapelle et salette y joingnant comme pour mettre par dess(us) les vaultes des chambres des joyaulx et g(ar)derobe desoubz le pavement de lad(ite) chapelle et salette”; fol. 8v: “Item pour le pavement de la salette joingnant la chapelle qui est pave de pierres replommez”; fol. 10r (zie noot 39); fol. 11r: “pour deux grans portaulx fais en la salle ou mons(eigneu)r est acoustume de disner; fol. 15v: “A Pietre Alaerdit serurier de mons(eigneur) a Bruges pour avoir livre les parties de serures cleifs pendans et autres parties douvrages de sond(it) mestier emploiez esd(its) ouvrag(es) aux priz et en la manie(re) que sensuit assavoir pour le ferraige de vingt huis estans esd(its) nouveaux ouvrages tant en la chambre des joiaulx g(ar)derobe alee joingnant icelle retrait de lad(ite) chambre des joiaulx oratoire en lalee derrie(re) la chapelle comme en la tour nouvel retrait et aussi es deux novell(es) galleries et aleees y s(er)vans ou vert hostel y compris les s(er)rures qui sont la plus grande partie de tresgrant ouvrage clenques buchoires et aut(re)s ferraiges a ce s(er)vans... Item pour le ferraige de trois grans portaulx les deux estans en la chambre ou mons(eigneu)r est acoustume de disner et la troisieme en une chambre embaz”; fol. 20v: “A Hubert Vand(er) Broucke couvreur de thieulles demour(ant) a Bruges... assavoir po(ur) avoir descouvert la petite salle qui estoit et est couv(er)te de thieulles...”.

⁵⁰ Ibid., fol. 2r: “pareillem(en)t aussi rompu deffait et abatu le mur de trois devantures assavoir de la petite salle chapelle et viez oratoire dev(er)s la grande place et de icelui oste tout le fondem(en)t. En oult(re) fait et fonde de nouvel bien parfont en terre led(it) mur de la longueur de lxx piez et machonne de p(ier)res de Brabant de la haulte(ur) de xvj pies sur c(ou)ture ou environ de quatre bricq(ues) despes(seur) fait en icelui mur trois huis de p(ier)res de Brabant lune s(er)vant a la garderobe laultre a la chambre de joyaulx et la troisieme a lalee qui sert po(ur) aler de lad(ite) grande place vers la court derrie(re). Semblablement fait et fonde de nouvel ung mur en icelle alee jusques a la p(re)m(ier)je estaige faisant lent(re)sens dicelle et la garderobe de la longueur de xl pies et de deux bricques despes. Endit mur fait ung huis po(ur) aler lad(ite) alee en lad(ite) g(ar)derobe reffait au bout dicelle alee deux huis po(ur) aler a la court derrie(re)”.

blik op de grote kapel.⁵¹ Achter deze kleine zaal, eveneens tegen de noordflank van de grote kapel, lag het nieuwe oratorium dat eveneens via een venster met de kapel was verbonden;⁵² het was vanaf het gelijkvloers bereikbaar langsheen een wenteltrap.⁵³ Onder de kapel bevond zich de *chambre des joyaulx* of juwelenkamer – die in 1448-1452 met zes nieuwe kruisgewelven werd overwelfd – met daarnaast de oude *especerie*;⁵⁴ aan de noordzijde, onder de *sallette*, sloten een garderobe⁵⁵ en daarachter een *retrait* aan.⁵⁶ Garderobe en juwelenkamer waren elk via een deur vanaf de “grote hof voor-aan” westelijk van de woonvleugel toegankelijk, wat op de gravure uit 1641

⁵¹ Ibid., fol. 2v: “Et ou viez mur qui est ent(re) la petite salle et la chapelle fait deux trailles de p(ier)res de Brabant qui sont de grant ouvrage pour avoir regard de lad(i)te salle en icelle chapelle”; fol. 8v: “Item pour trente pies de grant rabat pour une des fernestres ent(re) la chapelle & salette...”.

⁵² Ibid., fol. 10v: “et avec ce oste une viese mais(on) qui estoit ent(re) lad(ite) chapelle et les chambres de mond(it) s(eigneu)r. Et po(ur) y avoir fait une nouvelle mais(on) de trois estages de hault tous a doubles planchiers ou second estage ung oratoire ayant regard tant en lad(ite) chappelle co(m)m(e) en la salette en la fenestre dice-lui oratoire vers le jeu de palme fait une grande traille de bois duquel oratoire on peut descendre en la chambre des joiaulx par une montee a viz de bois pareillement y fait de nouvel... ou nouvel oratoire et retrait desoubz icelle six sommiers et quat(re) *stryck-houts* et deux ault(re)s pieces de bois appelez *spanplaten* avec ce une grande piece de bois tortu empl(oies) a la fenestre ou tois dud(it) oratoire appelee *stantvenstre*”; fol. 14r: “[A Jaques van Belle] ou nouvel oratoire taillie aussi trois pinceaulx es fenestrelles s(er)vans p(ar)eille(m)ent pour avoir regard tant en la dessusd(i)te chapelle comme en la petite salette... Item taillie une eguille qui est pardess(us) la fenestre dud(it) nouvel oratoire appelee *stantvenstre*”.

⁵³ Ibid., fol. 2r: “pareillement fait de machonnerie la cuve de la montee a viz qui sert pour aler dembaz en nouvel oratoire jusq(ue)s au p(re)mier estage et icelle cuve de lad(ite) viz de lad(ite) p(re)m(ier) estage jusques au comble repare g(ar)ny et estouppe”; fol. 10v (zie noot 52); fol. 11r.

⁵⁴ Ibid., fol. 2v: “Enoult(re) desoubz lad(ite) chapelle fait six vaultes a crosure appellees *couse vaulten* enles fourniqueaulx a se s(er)vans”; fol. 5r (zie noot 48); fol. 6r: “Item po(ur) deux pilers de p(ier)res de Brouxelles ch(ac)un de la haulte(ur) de ix pies mises en la chambre des joaulx desoubz la chapelle pour soustenir la vaulture dicelle chambre... Item po(ur) deux ault(res) p(ier)res appelez *grote ragementen* mises sur les pilers avec les reprises et six aul(tres) *raghements* machonnez es murs de lad(ite) chambre po(ur) semble(ble)m(en)t soustenir lad(ite) vaulture avec leurs reprises.... Item encor(es) po(ur) quatre p(ier)res et demie appelez *raghements* estans es quat(re) coings de lad(ite) chambre...”.

⁵⁵ Ibid., fol. 3r: “le nouvel mur fait ent(re) lad(ite) alee et la garderobe et la cheminee estans en icelle garderobe refait de nouvel et repare”; fol. 8v; fol. 15v (zie noot 49).

⁵⁶ Ibid., fol. 2r: “un retraits estans desoubz icelui nouvel oratoire”; fol. 7r: “Item ... po(ur) luis qui sert po(ur) aler dicelle chambre [la garderobe] en lallee et laut(re) pour lhuys du retrait de lad(ite) chambre... item pour xv pies de grant rabat empl(oies) a luy du retrait derr(iere) la chambre des joiaulx s(er)vant pour aler au jeu de paulme; fol. 10v (zie noot 52); fol. 15v (zie noot 49).

duidelijk is te zien;⁵⁷ de derde deur, gelegen aan de noordwestelijke hoek van de gevel, leidde blijkbaar naar een galerij met twee verdiepingen, waarvan Sanderus en Marcus Gerards elk één stuk voorstellen. Het eerste deel – een door drie vensters verlichte gesloten galerij op drie arcaden uit blauwe hardsteen van Ecaussines, open naar de tuin toe – voerde noordwaarts ofwel “naar de tuin achteraan”.⁵⁸ Sanderus geeft de westgevel ervan precies weer, maar Marcus Gerards laat het achterwege. Het tweede deel was zo’n 40 voet lang en voerde “onder de *sallette*” langsheen de garderobe naar de “grote keuken achteraan”, wat wil zeggen dat het zich aan noordzijde van de woonvleugel bevond.⁵⁹ Het stadsplan van Marcus Gerards suggereert dat ook dit stuk twee niveaus had, met een gesloten galerij op de eerste verdieping. Dit lijkt logisch als men de veranderingen in deze zone ten aanzien van de oorspronkelijke dispositie in oenschouw neemt. De combinatie van ruimten op de gelijkvloerse

⁵⁷ Ibid., fol. 2r (zie noot 50); fol. 6v: “Encor(es) livre a lad(ite) devanture lxxv pies de p(ier)res de Brabant appelez groot rabat pour trois huis assavoir lune en la chambre des joyaux lault(re) en la g(ar)derobe et la tierche en lalee desoubz la petite salette qui est s(i)te de nouvel po(ur) aler de la place devant a la grande cuisine derrie(re)... Item en icelle devanture encor(es) lxxij pies et demj desd(ites) pierres de Brabant pour quat(re) fernestres assavoir deux en la chambre des joyaux et deux en la g(ar)derobe”; fol. 13v: “En lad(ite) chambre des joiaux fait aussi ung nouvel portal s(er)vant a luyx devers la grande place”.

⁵⁸ Ibid., fol. 2r (zie noot 50); fol. 2v: “Pareilleme(n)t aussi haulchie et parfait de machonnerie la devantu(re) derre(re) lad(ite) chapelle joingnant icelle devanture fait et machonne une alee sur deux pilers a trois arcx et le mur de lad(i)te alee s(i)te sur lesd(its) arcx machonne jusques au thois et en icelui fait trois fernestres. Enoult(re) parfait et haulchie de machonnerie le mur qui est derrie(re) la chapelle vers le jeu de paulme alant de lad(ite) alee vers les novell(es) chambres de mond(it) s(eigneur) de la haulte(ur) que sont icelles chambres et le mur qui est a laut(re) coste rompu deffait et abatu et icelui refait et machonne ainsi que louvrage le requiert et ou(dit) mur fait une chemine s(er)vant ou nouvel oratoire”; fol. 3r: “le nouvel mur fait ent(re) lad(ite) alee et la garderobe”; fol. 7r: “Item pour ung repris de bleuwes p(ier)res s(er)vant desoubz larc de lalee derrie(re) la chapelle... Item ou coing du mur desoubz lad(i)te alee... Pareillement au coing du mur de lad(ite) alee derrie(re) la chapelle... En icelle alee deux fernestres... Et en lad(ite) alee derrie(re) loratoire une fernestre dault(res) p(ier)res appelez *ghemolnerde rabatten*... Item pour trois pilers descharsyns estans au jeu de palme et soudenans les arcs de lad(ite) alee... item pour xxj pies daut(re)s p(ier)res descarsyns empl(oiez) esd(its) arcx de la dess(us)d(i)te alee”; fol. 14r: “[Jaques van Belle] pour avoir ent(re) taillie les lystes du lambrochement de lalee derrie(re) la chapelle a couples de feuilles”; fol. 19r (n. 40); fol. 21r.

⁵⁹ ARAB RK 27393, fol. 2r: “En oult(re) fait et fonde de nouvel ung mur ent(re) la chambre de mond(it) tresredoubte s(eigneur) et la chapelle vers le jeu de paulme jusques au p(re)mier estaige de la longuer de xiiij pies et de trois bricques et demie despes. En icelui mur fait ung huis s(er)vant po(ur) aler oud(it) jeu de paulme et illecq fait encor(es) une fernestre”; fol. 10v: “Item pour avoir fait tout de nouvel une alee alant dud(it) oratoire derrie(re) la chapelle aussi longue quelle est large”; fol. 17v: “Item pour avoir fait en lalee qui est ent(re) la chambre de mons(eigneu)r et la chapelle dix fernestr(es)”; fol. 19v.

en de eerste verdieping was dezelfde gebleven, op een belangrijke wijziging na. Oorspronkelijk, ten tijde van Filips de Stoute, lag de *sallette* aan de noordzijde van de kapel blijkbaar wat meer oostwaarts, aansluitend bij het blok van de grote zaal, wat de kapel een extra venster in haar noordflank gaf “in de richting van het *jeu de paume*”.⁶⁰ Door het vooruitschuiven van de *sallette* en het aligneren van haar gevel met die van de kapel kwam er nu plaats voor de bouw van een nieuw oratorium, dat echter – vermits dit niet als openbare verbindingsruimte mocht dienen – een vlotte doorgang van de *sallette* of eetzaal naar de andere ruimten van het hertogelijk appartement aan de noordzijde van de grote zaal in de weg zat. Hierin ligt een gegronde reden voor de bouw van een galerij langsheen de noordvleugel, die een gemakkelijke verbinding langsheen het oratorium tot stand bracht.

De inwendige ruimtelijke organisatie van het oostelijke deel van de woonvleugel valt moeilijker te reconstrueren (afb. 14). Onder de grote zaal van de 14de eeuw, die aan de oostzijde van de *sallette* aansloot,⁶¹ lag vanouds het keukenkwartier, half ingegraven ten opzichte van het niveau van de voorhof of “kleine hof” aan de zuidzijde: *la grande cuisine de monseigneur, le grand cellier, l’eschansonnerie*.⁶² Ergens tussen grote zaal en kapel – maar de precieze lig-

⁶⁰ ARAB RK 27390, fol. 18r: “Item pour avoir fait une grande traille de fil dalcquare mise po(ur) garder une verrie(re) de voir estant en une fenestre a la chapelle de mondit s(eigneur) du coste vers le jeu de paulme”. ARAB RK 27393, fol. 2r: “Aussi deffait rompu et abatu le viez mur de la devantu(r)e de la chapelle qui estoit devers le jeu de paulme et icelui donde de nouvel de la longe(ur) de xxx pies et machonne sur t(er)re de la haulteur de dix pies et de trois bricques et demie despes. End(it) mur fait de nouvel ung huis deux trailles et une cheminee s(er)vant en la chambre des joyaulx”; fol. 6r: “Item po(ur) cent et xlvij pies de p(ier)res appelez ronnen avec les poinceaulx dont les deux devantures de la chapelle sont couv(er)tes assavoir celle qui est dev(er)s la place et laut(re) devers le jeu de paulme ensamble aussi la devanture de la salette”.

⁶¹ ARAB RK 27393, fol. 2r: “A maistre Michiel Goetghebuer maistre machon demour(ant) en la ville de Bruges pour avoir deffait rompu et abatu le viez mur estant en la place devant ent(re) la grande salle et la petite salle font lent(re)sens de lad(ite) grande place et la petite qui est devant la cuisine de bouche de mon avantd(it) tresredoubte s(eigneur) led(it) mur fait et fonde de nouvel bien parfont en terre de avant larguer. Et icelui machonne sur t(er)re de la hault(eur) de xiiij pies de la longuer de lx pies et de deux bricques despes garny de cinq pilers vers lad(ite) petite place endit mur fait une porte descarsyns plushault que nest lad(ite) mur de trois pies ou environ et icelui tout au long couv(er)t dune lyste de p(ier)res de Brabant appelee *overspringhende lyste*”; fol. 18v.

⁶² ARAB RK 27387, fol. 4v (*le grant cellier*); fol. 6r (*la grande cuisine*); fol. 6v: “A luy pour avoir refait par marchie a luy fait en tache au mois de juing lan mil ccc iiij^{xx} & xvj un grant huys ouvrant a deux lez a bonnes grandes & fortes coulo(m)bes p(ar)dessus ou celier desoubz la grant salle”; fol. 8r, 9r (*la panetrie*). ARAB RK 27390, fol. 12r. ARAB RK 27393, fol. 4v; fol. 5r: “Enoult(re) pour haulcier le grant cellier la vaulte de mons(eigneur) et celier de leschanconnerie”; fol. 5v; fol. 13v.

ging is niet duidelijk – lag al sinds de tijd van Filips de Stoute nog een andere grote ruimte, *grant chambre* geheten, waarschijnlijk op een hoger niveau dan de grote zaal of overeenstemmend met het niveau van de kapel (eerste verdieping), met daarbij een grote wenteltrap die toegang bood tot de bovenverdiepingen en tot een aantal nevenruimten (waaronder een *retrait*) op het gelijkvloerse.⁶³ De niveaus van grote zaal (halfverheven gelijkvloers) en van de keukens (halfingegraven) zaten dus zeer waarschijnlijk geschrinkt ten opzichte van de niveaus van de juwelenkamer (gelijkvloers, niveau van de voorhof en grote hof) en van de kapel, *sallette* en *grant chambre* (eerste verdieping). Sanderus toont ons dat de grote zaal over een vrijstaande bordestrap met vier treden bereikbaar was van buitenaf, wat overeenstemt met de gegevens uit de

⁶³ ARAB RK 27387, fol. 5r: “A luy pour une piece de plonc mis sur un grant bauch entre la chapelle de la grande chamb(re) pour ce q(ue) leaue fermoit sur & eust com(m)enchie a pourir se icelluy plonc ny eust este mis”; fol. 6v: “& avoir mis un nouvel loyen ent(re) la grand chamb(re) & la d(evant) dite chappelle pour la fortification dicelle laquelle estoit en peril de cheoir se briefm(en)t ny eust este pourveu”. ARAB RK 27390, fol. 3r: “Item davoit haulcie de macon(n)erie la montee a viz estant au bout des maisons de mesdiz seign(eu)r & dame du bout vers la chapelle de trente-deux piez ou environ et y miz vingttrois marches des degrez de Pierre de Brabant...”; fol. 5v: “... po(ur) vingt et trois grandes marches ouvrez et emploiez a haulcier la grande montee a viz tenant aux mais(ons) de mesdiz seign(eu)r & dame au bout vers la chappelle...”; fol. 11v: “Item pour avoir oste refait & remiz une s(er)jure aluis de la grande chambre de mondit s(eigneu)r vers la chappelle et y fait deux clefz”; fol. 13v: “Item po(ur) une aut(re) grande & forte s(e)rure de fer mise au p(re)mier huys dela p(re)m(ier)e chamb(re) de mondit s(eigneu)r estant sur la montee a viz”; fol. 15r: “Item pour samblement avoir oste refait et remiz une s(e)rure a luys dela grande chambre de mondit seig(neu)r sur la grande montee a viz”; fol. 17r-v: “Assavoir pour avoir oste en la grande chambre de mondit seign(eu)r le duc trois fernestres de voiries iceulx refaiz replom(m)ez & remiz dixhuit pieces de voire appelez *ruten*”. RK 27392, fol. 2v-3r: “pour les estoffes et machonnerie de faire ung huis pour aler de la place en la chambre desoubz la grande chambre de mons(eigneu)r iij escuz et en icelle chambre une aut(re) huisserie pour dillec aler endit retrait ij escuz. Item pour avoir estouppe de machonnerie ung viez retrait qui souloit ester desoubz le degre prez dicelles chambres pour ij escuz. Et entre icell(ui) retrait et le petit logiz avoir fait encore une huisserie po(ur) ce escu et demj. Item une autre huisserie au plus bas de la viz pour dillec aussi pouvoir aler audit retrait et dillec es grandes chambers embaz ou mons(eigneu)r devoit tenir la garde de ses joiaux icy ij escuz”; fol. 4r. ARAB RK 27393, fol. 3r: “Semble(ble)ment [pave de blances et bleuwes p(ier)res de Brabant] la viese salle joingnant lad(ite) chapelle avec ce ausi la vaulte et le retrait avec leurs apparten(ances) destans desoubz icelle salle et chapelle”; fol. 20r: “A Pietre de Leau demour(ant) a Bruges pour son sallaire destre ale le xxiiij^e jour davril lan mil CCCC quarante sept de lad(it)e ville de Bruges a Tsavent(er)loo emp(re)s Vilvorde devers Lambrecht Utenhove marchant & tailleur de pierres de Brabant porter c(er)tain patron & mesure e vint trois g(ra)ndes marches & pie(rre)s necessaires dav(oir) pour s(er)vir a haulcier une grande montee a viz estant au bout des maisons de mesd(iz) s(eigneu)r & dame pour par illec aler es galentas desd(iz) mais(ons) et icelles marches avoir fait fe(re) et haster po(ur) les faire amener aud(it) Bruges...”.

bouwrekeningen.⁶⁴ Boven dit portaal – het dakterras met kantelen wijst erop dat dit eveneens uit een vroegere periode dateert, zoals het oude oratorium – moet zich de kleine galerij hebben bevonden, die volgens de rekeningen van 1395-1396 van het hertogelijk appartement naar de kapel leidde.⁶⁵ Een aftakking moet geleid hebben naar de grote wenteltrap bij de *grant chambre*.⁶⁶

Filips de Goede laat het noordelijke gedeelte van deze 14de-eeuwse woonvleugel volledig afbreken, met behoud evenwel van de muren van het gelijkvloers, om daar zijn nieuw appartement op te richten; een gedeelte van het afbraakmateriaal wordt daarbij hergebruikt (afb. 15).⁶⁷ Gelegen in de richting

⁶⁴ ARAB RK 27390, fol. 3v: “Item davoit fait un grant marchepie estant en descendant de la g(ra)nt salle empres la porte ou mesd(its) seig(neu)r et dame et aussi aut(re)s montent a cheval & a chariot”. ARAB RK 27392, fol. 3r.

⁶⁵ Deze bevond zich immers aan de zijde van de “nieuwe poort in de grote straat” naast de Kanselarij, d.w.z. aan de zijde van de Noordzandstraete. ARAB RK 27387, fol. 4v: “en la grande allee dudit hostel”; fol. 6v: “pour avoir refait lallee qui va de lad(it)e chappelle dev(er)s la grant rue et en icelle allee avoir fait cinq fenestres toutes neuves”; fol. 9r: “A Jehan de Douze couvreur & et son varlet serviteur pour avoir couvert dedens ledit temps sur la petite allee dudit hostel... A Casin Parisis couvreur & son varlet pour avoir couvert dedens ledit hostel sur la grande allee...”.

⁶⁶ Is dit de “grande allee” vermeld in de boven geciteerde rekening? Zie ook ARAB RK 27390, fol. 10v: “Item sur une allee estant entre lad(i)te chappelle et la chambre de madame la duchesse”. Men weze eraan herinnerd dat het appartement van de hertogin boven de grote zaal werd opgetrokken (1446-1448).

⁶⁷ ARAB RK 27392, fol. 2v: “A maistre Michiel Goedghebuer maistre machon demour(ant) a Bruges auquel par ma t(re)sredoubtee dame ma dame la duchesse de Bourg(og)ne en la pr(ese)nce de Pierre Bladelin dit leestmakere conseil(er) et maistre dhostel de mondit s(eigneu)r et maistre Paule Deschamps secretaire et recev(eu)r general des finances de mad(i)te dame a este marchande en tasque de romper ou faire romper et demolir le mur estant du long de la maison et chambres du coste vers le jeu de paulme jusques au p(re)mier estage seulement et prez de refaire et haulchier de machonnerie ledit mur de telle haulteur quil estoit paravent de trois bricques despes et dillec en amont encore de quatre pies servant po(ur) les quarures des chambres desoubz le thois que len apelle en flamencq *verdiepinghe* et en icelle front de maison faire six grandes fernestres croisees ou plus selon ledit ouvrage le requiert. Pareillement de haulchier de machonnerie tout au long le mur a lautre coste dicelles chambres vers la nouvelle maison de ma d(ic)te dame de quatre pies. Item aussi de la haulchier selon ledit ouvrage les deux pignons dicellui hostel lun estant dun coste vers la chapelle et lautre ou milieu de la d(ic)te maison. Et pareillement de haulchier les chambres estans au bout dudit hostel ou mondit s(eigneu)r prent son retrait et logis de deux estages quarrez assavoir le p(re)mier estage de douze pies de hault et lautre estage de onze pies en ch(ac)une estage deux fernestres et haulchier de machonnerie les deux pignons dicellui logis...”; fol. 3v; fol. 5r; fol. 6r: “A Guille(rme) de la Broucque couvreur deschaille demour(ant) a Bruges auquel a este marchande et anorde en tasque de descouvrir oster et remettre a point les eschailles ensamble tous les aissielles ven(ant) de la viese couverture dudit hostel et icell(ui) thois lequell est plushault et plusparfont de six pies que le viez nestoit paravant...”.

BOURGONDISCHE RESIDENTIES TEN TIJDE VAN FILIPS DE GOEDE

van het *jeu de paume*, met uitzicht op de tuin, wordt het nauwkeurig voorgesteld door Marcus Gerards.⁶⁸ Het privé-woongedeelte van de hertog strekte zich van de *sallette* en de *grant chambre* helemaal uit tot de grote toren aan de oostzijde en bevatte de hertogelijke kamer,⁶⁹ een *petite chambre ou mon-*

⁶⁸ ARAB RK 27390, fol. 6v; fol. 17v: "Item pour avoir fait une fenestre de voire au retrait tenant ala chambre ou mad(i)te dame estoit lors logie empres le jeu de paume dessoubz la chambre de mondit seign(eur)..."; fol. 18v-19r: "Item pour quatreccens soixante dixhuit livres & demj de plonc emploie tant en ung petit noc ten(ant) au long noc estant au long du grant jeu de paulme audit hostel et tyrant empres la tour estant au bout de la maison de mondit seign(eu)r vers lostel de la monnoye comme delivre aux couvreurs dardoise...". ARAB RK 27392, fol. 2v (noot 65); fol. 5r: "Audit Anthoine Gossin lequel a fait le comble de la grande maison tout de nouvel bois quil a convenu faire soyer esquarer et appointier ou len le devoit faire du viez comble lequel estoit trouve trop court en haulteur selon louvrage et pareillement tous les chevrons et plushaulte seliere et en icell(ui) comble tant sur le jeu de paulme com(m)e derriere avoir fait sept fenestres plus que par le marchie en tasque navoit este marchande. (...) Item avoir fait et livre deux huis desoubz la chamberre de mons(eigneur) ou len devoit tenir la garde des joyaux assavoir lun devers la place et jeu de paulme et lautre en la montee a viz."

⁶⁹ ARAB RK 27390, fol. 5v-6r: "Item pour avoir fait de nouvel deux ostevens pour mondit seign(eu)r le duc lun miz en sa chambre ou il se couche et lautre en son retrait..."; fol. 18r. ARAB RK 27392, fol. 4v: "A maistre Antoine Cossin maistre carpentier demour(ant) a Bruges auquel a este marchande en tasque par ma d(i)te tres redoubtee dame de oster tout le viez bois de la d(i)te maison et aprez de faire et ouvrer de son mestier sur le premier planchie gistes de la haulteur ou grosseur de quatre ou cinq paulx sur quoy a este mis et plaquie ung pavement de tourbes et encores au dess(us) planchier de bois danemarce com(m)e les planch(er)s de la maison de ma dame la duchesse et selon ce avoir fait la grande chambre devant la chambre de mons(eigneur) et la petite chambre et lautre planchier dess(us)... Item en toutes lesd(i)tes chambres assavoir en la grant chambre de mons(eigneur) la petite chambre derriere et les aut(re)s chambres dess(us) faire tous les huys et fenestres y necessaires..."; fol. 5r: "... pareillement avoir refait le planchie dicelle chambre ou il estoit pourri et avoir changie de carpentage les silieres et gistes de la cheminee en la premiere chambre fait aussi cinq hostenvens ass(is) les deux en la p(re)m(ier)e chambre ung en la chambre de mons(eigneur) et deux es retrais et en iceluy retrais plus(eur)s bois"; fol. 7r: "A Anthoine Ringhel voirrier demourant a Bruges pour plusieurs parties de voirie par lui fais et livrez sur les pris et en la maniere que sensuit. Assavoir en la grande nouvelle chambre fait et livre trois nouvelles fenestres de plain voire... item en la chambre joingnant ou mons(eigneur) couche deux sembl(abl)es fenestres... Item en lalee joingnant la chambre de mons(eigneur) une sembl(abl)e fenestre... Item ou retrait joingnant a la d(i)te alee servant a la d(i)te chambre fait et livre quatre moyennes fenestres... Item es grans chambres en la chambre ou mons(eigneur) couche et en lalee avoir oste les verrieres icelles remis en ploncq et y fait et livre plusieurs *ruites* nouvelles purtant que lesd(i)tes fenestres par le jeu de paulme estoient tous rompuz en plus(eur)s lieux... Item en la chambre dess(us) celle ou mons(eigneur) couche fait et livre sept verrieres de voire es fenestres ou thois de la maison... Item en la chambre joingnant au dess(us) de la grant chambre fait et livre onze fenestres de voirre...". ARAB RK 27393, fol. 11r: "Pour sept cens pies de planches de chesne de deux paulx despes dont len a fait les planchiers de lalee chambrette pardevant la chambre de mond(it) s(eigneur)... Item ung portal en sa cha(m)bre a dormir deux grans cassins dhuis a manie(re) de portaulx et les huys a ce s(er)vans lun deva(n)t sa chambre et laut(re) en son galetas lesd(its) huis & fenestres tailliez et cassurez ouvrans et clouans. Item pour avoir fait de nouvel deux huis lun en la montee a viz devant sa chambre...".

seigneur tient son retrait die boven de grote traptoren aan de tuingevel gelegen was – deze kamer was tesamen met het 16 voet lang en 10 voet breed *retrait* daarnaast over een kleine aangebouwde wenteltrap toegankelijk –,⁷⁰ voorts nog een ouder *retrait* in de grote toren, 30 voet lang en 20 voet breed,⁷¹ nog een reeks kleine boven elkaar gebouwde kamertjes die in deze torenbouw

⁷⁰ ARAB RK 27390, fol. 11v: “Item pour avoir oste refait & remiz la s(er)ure dun petit huys estant au pie dela montee a visz ten(ant) au retrait de mondit s(eigne)ur pour par illec aler vers son hostel vert...”. ARAB RK 27392, fol. 7r: “Item ou retrait en hault fait et livre neuf fenestres... Item en lalee devant icellui retrait fait et livre une fenestre... Item en laissement enhault au bout dudit retrait...”. ARAB RK 27393, fol. 20r. Zie ook de volgende noot.

⁷¹ ARAB RK 27392, fol. 2v. ARAB RK 27393, fol. 1r: “Compte (de) Jehan de Bouchout comis a tenir le compte et faire les paiemens des ouvraiges estoffes et matieres faiz livrez et emploiez pour les nouvelle chapelle, salette, viez oratoire et le nouvel chambre de joyaulx, alee derrie(re) la chapelle, et montee a viz joingnant icelle ensemble pour la grande tour, deux tourelles a viz y joingnant et les viez et nouvel retrait s(er)vans a la chambre de mon tresredoubte mons(eigneur) le duc de Bourg(og)ne et de Brabant conte de Flandres etc...”; fol. 3r: “Encor(es) ault(re)s ouvrag(es) de machonnerie faiz p(ar) led(it) maistre Michiel po(ur) la tour, les deux petits viz y joingnans et aussi po(ur) le viez retrait & le nouvel retrait s(er)vans aux cha(m)bres de mon t(re)sredoubtez s(eigneur)... Audit maistre Michiel Goetghebuer pour avoir deffait rompu et oste la voye appelee *borstweerc* qui estoit au plushault de la grande tour et icelle voye de la longuer de xxx pies et de xx pies de large en quarure refaite et reparee de machonnerie... haulchie pareille(en)t de machon(n)erie la viese montee a viz joingnant lad(ite) tour de la haulte(ur) de xxx piez ou enviro(n)... fait encor(es) joingnant lad(ite) tourelle une petite tourelle a viz s(er)vant pour par icelle montee au plushault de la viese viez de la haulte(ur) de xxx pies ou enviro(n)... Encores oste et deffait le thois et couv(er)ture du retrait estant joingnant lad(ite) tourelle a viz et haulchie de machonnerie les quat(re) murs dicell(ui) retrait xx pies de hault ou environ de la longuer de xvj pies et de dix pies de large...”; fol. 3r-v: “... haulchie aussi de machonnerie le viez mur que est ent(re) icelui nouvel retrait et le viez retrait quat(re) pies...”; fol. 6r; fol. 11v: “Enoult(re) fait ung nouvel retrait joingnant lad(ite) tour s(er)vant tant seulement a la chambre de mond(it) s(eigneu)r ... ou viez retrait joingnant la grande tour...”; fol. 19r: “Item po(ur) av(oir) livre a la grande tour et la tourelle a viz a ce s(er)vant qui au plushault est f(ai)te sans cappe plat couvert de ploncq...”.

aan de Muntstraat was ondergebracht,⁷² waaronder een kabinet of *contoir* dat als studeerkamer diende.⁷³ De rekeningen leveren een aantal interessante details over dit geheel: de torenkamers werden op dezelfde wijze uitgewerkt als de grotere kamers van het hertogelijk appartement, met gepleisterde plafonds en in bladvorm gesculpteerde balksleutels. De bovenste torenkamer

⁷² ARAB RK 27392, fol. 2v: "Audit maistre Michiel Goedghebuer pour avoir haulchie de machonnerie une estaige de quatorze pies de hault les petites chambres avec la cheminee y estant ou mons(eigneur) tient son retrait pour au dess(us) avoir galatas et regard par la ville... Item au retrait derriere lesd(i)tes chambres avoir ralongie et haulchie de machonnerie de neuf pies..."; fol. 3r-v: "Encores autre ouvraige de machonnerie fait du com(m)andement et ordonn(ance) de ma dame la duchesse pour defaire le galatas estant dess(us) les petites chambres et ou lieu de ce faire terrace et les murs a creteaulx pour mieulx avoir regard sur la ville. A George Witbroot maistre machon demourant a Bruges le quel par marchie en tasque a lui fait par ma tresredoubtee dame ma dame la duchesse en labsence dudit maistre Michiel Goedghebuer lors estant ou saint voyage de Rom(m)e a oste et defait de machonnerie la cappe de la montee a viz avec les voies les listes et les aut(re)s pierres appelez *possteenen* estant desoubz icelles voies avec aussi la pipe de la cheminee que len avoit faite de la haulteur dudit galatas. Et a icelle ramene de la haulteur des chambres de mondit s(eigneur) seulement. Item a defait et oste les deux pans des murs au plushault desd(i)tes chambres appelez *ghevells* et iceulx ramene de telle haulteur que se haulcheront les murs dicelles chambres. Item a haulchie de machonnerie les murs en quarure desd(it)es petites chambres de neuf pies les cinq pies de haulteur jusques a lestaige que len y mettra saillans et boutans hors de demj thieulle pour tenir la t(er)race plus large dont le mur est jusques a lestaige de deux thieulles et demj et dudit estaige montant en hault sont lesdiz murs haulchie de quatre pies de deux thieulles de large sans plus et les coings dicelles chambres pour la grant haulteur et seurte de louvraige ont este lyez et machonnez de Pierre de Brabant entaillez appelez *winckelen*. Item po(ur) avoir haulchie la d(i)te montee a viz aussi de neuf pies faiz plus de telle espaisseur et larguer quelle estoit paravant et est le demourant demourea parfaire jusques lordonn(ance) de mon(seigneur) po(ur) ce que il y desire avoir aut(re) manierre de cappe ou t(er)race dess(us) po(ur) avoir regard par dess(us) toute la ville. Item avoir faite et machonne en lad(it)e petite chambre une nouvelle cheminee reseante selon le lieu. Et aussi avoir haulchie de machonnerie la cheminee venant de la chambre de mondit s(eigneur)r et icelle faire monter et passer la haulteur dudit ouvraige selon quil appartient..."; fol. 3v: "Aultres paiemens fais pour pierres de Brabant emploiez esdiz ouvrages de machonnerie et autres pierres danthoing mises en garnison et servans pour faire les creteaulx ou dess(us) des petites chambres dudit hostel..."; fol. 4v: "Et sur icelles petites chambres faire ung comble pour couvrier eschaille et pareillement le retrait estant au bout desd(it)es petites chambres haulchier de trois estages com(m)e icelles petites chambres et lambroissier les retrais"; fol. 5r; fol. 5v: "Audit maistre Anthoine Gossin carpentier... remonter ou lieu de ce nouveaulx som(m)iers et faire taillier les cleifz a feuilles com(m)e les som(m)iers de la maison de mondit s(eigneur)r..."; fol. 6r-v; fol. 9r: "Et aprez pour pareillement emplir demplastre au dess(us) desd(it)es petites chambres quant len fist oster les combles et couvertures dicelle(es) po(ur) y faire terrace de ploncq audess(us) et desoubz es soliers desd(it)es chambres avoir empi de plastre com(me) celles des grandes chambres...". ARAB RK 27393, fol. 21r.

⁷³ ARAB RK 27390, fol. 18r.

kreeg een plat terrasdak bedekt met lood en omgeven door een uitkragende borstwering met kantelen, van waaruit men de hele stad kon zien. Het zuidelijke volume, met de grote zaal op het (verheven) gelijkvloers, was kort tevoren reeds omgebouwd. Het nieuwe appartement van Isabella van Portugal bevond zich in de nieuwe bovenverdieping, parallel dus aan het appartement van de hertog (afb. 14).⁷⁴ De verbinding verliep, zoals reeds vermeld, via een gang haaks op de twee parallelle volumes met zadeldak waarin zich de appartementen van hertog (noord) en hertogin (zuid) bevonden. De rekeningen doen ons inderdaad vermoeden dat de connectie via het zolderniveau verliep, dus op het niveau van de hoger gelegen *retraits*, wat vergelijkbaar is met de Brusselse situatie.⁷⁵ Zoals vermeld, bevond zich in de dakruimte het galerijtje waar de hertog zijn *mappemondes*, *orloges* en andere curiositeiten bewaarde; deze ruimte kon afgesloten worden.⁷⁶

⁷⁴ In Sanderus' illustratie krijgt dit volume niet de juiste verhoudingen, het wordt te laag voorgesteld. ARAB RK 27390, fol. 6r; fol. 9v-10r: "A Guillaume vanden Broucke maistre couvreur dardoise demourant a Bruges... assavoir pour avoir refait & recouvert grant quantite de maison de mondit seigneur du coste de *noort* qui avoir este rompu tant pour cause de louveraige que madame la duchesse fait p(re)ntement faire audit hostel et jointant a icelle maison de mondit seign(eu)r... Item pour avoir descouvert grant quantite dela d(i)te maison du coste de *zuid* tout dulong dicelle ou estoit ung noc de ploncq le quel mondit seig(neu)r fist oster et remettre plushault..."; fol. 17v; fol. 18v-19r. ARAB RK 27391, fol. 2r: "... conten(ant) en ouvraige lad(ite) mais(on) et edifice lxxvj pies de long et xxvj pies de large et de trois estaiges de hault com(pri)ns les galentas a deux grans pignons de mur a ch(ac)un bout de icelle maison avec ung retrait ten(ant) et s(er)vant alad(ite) mais(on) conten(ant) xiiij piez de long et neuf pies de large & aussi de trois estaiges de hault et une vaulte croysiere..."; fol. 4r. ARAB RK 27392, fol. 3r; fol. 6v; 7v. Zie terzake ook E. Bousmar & M. Sommé, "Femmes et espaces féminins à la cour de Bourgogne au temps d'Isabelle de Portugal (1430-1471)", in J.Hirschbiegel & W. Paravicini, red., *Das Frauenzimmer. Die Frau bei Hofe in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. 6. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen (Residenzenforschung, vol. 11)*, Stuttgart, 2000, p. 63-65.

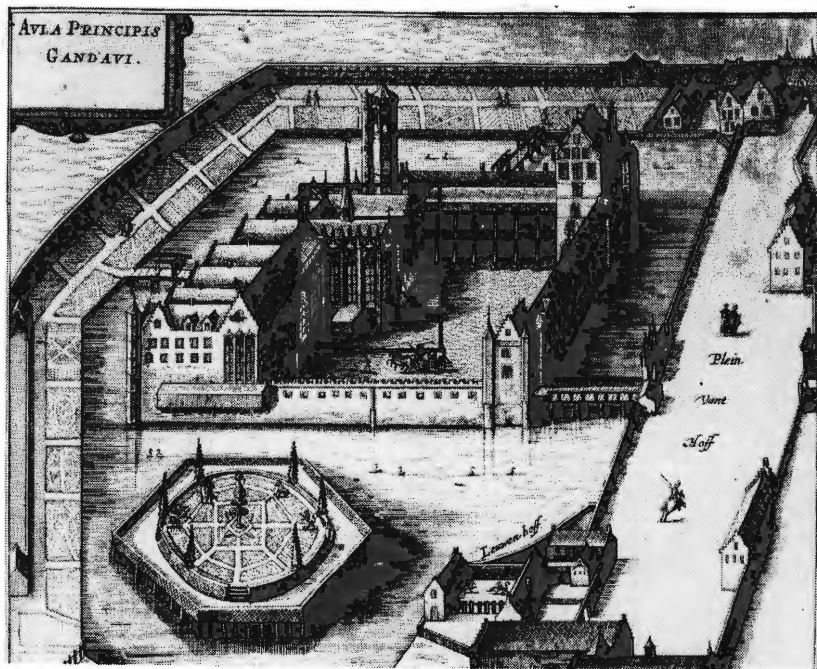
⁷⁵ ARAB RK 27390, fol. 6v: "Item pour avoir oste refait et remiz le bois de la longue nocquie(re) estant au long de la maison de mondit seign(eu)r au long du g(ra)nt jeu de paulme estant audit hostel. It(em) pour avoir fait de nouvel une allee enhault au bout dela d(i)te maison ou galentas du coste de la maison de mad(i)te dame po(ur) venir dicelle maison de mondit seig(neu)r sur la montee a visz y estant avec deux cassins de bois et deux huys y servans. Item deux cassins et deux ferneestres estant oudit galentas de mondit seig(neu)r pour pouvoir aler et regarder au noc esd(iz) ent(re) lesd(iz) maisons de mesdiz seign(eu)r & dame."; fol. 8v: "Item pour quatorze pieces de bois appelez *middelhouten* & *kepers* emploiez ala thoit estant audessus de lallee entre les galentas des maisons de mesdiz seig(neu)r et dame...".

⁷⁶ Ibidem, fol. 11v: "Item pour avoir oste refait et remiz une serrure au p(re)mier huys du petit galentas de mondit s(eigneu)r et y fait deux clefs iiij s."; fol. 14v: "Item pour tout le ferrage de luys du petit galentas de mondit seign(eur) ou est son mappa mu(n)dj...". Zie ook noot 22.

3. Gent: een precedent

Het is duidelijk dat het Brugse kapelcomplex, stapsgewijs vernieuwd en uitgebreid, als een onmiddellijk voorbeeld voor het Rijselse moet beschouwd worden: beide vertonen de karakteristieke combinatie van grote en kleine kapel, oratoria die op beide ruimten een uitzicht hebben, en bovendien (op een lager niveau) de juwelenkamer. Uit het archivalisch onderzoek uitgevoerd door Daniel Lievois, komt nu echter nog een tweede precedent naar voren: in het Hof ten Walle te Gent wordt een analoge, al sinds de 14de eeuw bestaande aanleg met kapel en oratorium of nevenliggende bidkapel vanaf 1421 – een decennium vroeger dan in Brugge – uitgebreid tot een kapelcomplex (afb. 18 en 19).⁷⁷

De oudste rekeningen maken reeds gewag van een kapel, gelegen aan het noordeinde van de grote zaal; een binnenvenster zorgt ervoor dat de leden van

18. Gent, Hof Ten Walle, kapelcomplex. Detail uit: A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, Keulen, 1641, dl. I, p. 147. Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel.

⁷⁷ In het algemeen Lievois, o.c. [n. 5], p. 142-147. De hierna volgende archivalische bronnen zijn (tenzij anders aangeduid) aan Daniel Lievois te danken, die ik hiervoor hartelijk dank wil betuigen.

de hofhouding die geen plaats krijgen in de kapel zelf, ook vanuit de zaal het hoofdaltaar kunnen zien.⁷⁸ In de onmiddellijke nabijheid ligt voorts de *sallette* waar de hertog in het publiek eet – de *antisale* op het al geciteerde plan van P.P. Mercx uit 1649 – gevolgd door de hertogelijke kamer in het voormalige woonkwartier ten noorden hiervan.⁷⁹ De nieuwe noordervleugel, die na een brand in 1419 tussen 1421 en 1426 wordt opgetrokken, sluit haaks op de westvleugel met grote zaal en kapel aan, een toestand die zowel in het plan van Mercx als in het zicht gepubliceerd door Antonius Sanderus en andere iconografische bronnen duidelijk waarneembaar is.⁸⁰ Van oudsher werd de eigenlijke grote kapel geflankeerd door een zogenoemde *oratoire*, gelegen aan haar noorderflank.⁸¹ Deze ruimte heeft een eigen altaar, wordt verwarmd door een schoorsteen en verlicht door een groot maaswerkvenster met brandglas: dit wijst erop dat deze ruimte belangrijker is dan een kleine, aparte bidruimte, wat meestal onder de term “oratorium” wordt verstaan.⁸² In een latere rekening (1432), en in de inventarissen van 1471 en 1487 heet zij trouwens “kleine” of “tweede kapel”, en maakt men het onderscheid met de eigenlijke bidruimte of *oratoire*.⁸³ In de periode van de heropbouw van de noordervleugel werd de nevenkapel inderdaad met ongeveer 3 tot 4 voet verlengd en moet zij dus de omvang die zij heeft op het plan van Mercx – bijna gelijkaardig aan die van

⁷⁸ Nieuw traliewerk gemaakt in 1432: ADN, B 4097, fol. 140r; fol. 146r-v: “... pour quatre grans cloux les testes faictes en maniere de roses qui ont este emploiez a ung refent fait en la chappelle alencontre la veue de la salle du commun...”. Zie ook ARAB RK 27422, fol. 11v-12r en ADN, B 4165, fol. 67v.

⁷⁹ ADN, B 4088, fol. 159r. ADN, B 4089, fol. 135v-136r. ARAB RK 27241, fol. 14v-17r; fol. 17v-18r. ADN, B 4104, fol. 98v. ADN, B 4109, fol. 98r. ADN, B 4111, fol. 106v.

⁸⁰ Iconografie in Laporte, o.c. [n. 5].

⁸¹ ADN, B 4091, fol. 142v. ADN, B 4097, fol. 143r.

⁸² ARAB RK 27241, fol. 10v: “... fait et fonde tout de neuf ung pan de mur qui est a lun des lez de loratoire de mondit seigneur et en icelluy fait une cheminee de pierre de briques alant par dehors le tout dudit oratoire...”; fol. 14v-17r; fol. 20r-v: “...poindre et vernissier de couleur blanche a oille une grande ymage de Notre Dame, de poindre et faire le bestuaire dicelle ymage de bon azur et les bornes (?) dicellui mantel ou bestuaire tout au tour ensambles la couronne estant sur le chief dicelle ymage et les cheveux sur le chief de son enfant dorer de fin or bien et deument icelle ymage estant et mise desseure lautel estant en loratoire empres la chapelle de lostel de le Walle audit lieu de Gand”; fol. 27v. ADN, B 4097, fol. 147r.

⁸³ ADN, B 4097, fol. 134v. De verwijzing naar het het Lievevrouwebeeld bevestigt dat het om de nevenkapel gaat. Ibidem, fol. 153r: “... pour le ambrochement de loratoire et la petite chappelle devant ledicte oratoire, tant du ciel comme embas tout autour de ladicte oratoire et chappelle et a ung refens entre deux...”. ADN, B 4110, fol. 94r. ADN B 1513, inventaris van 1471, fol. 6v-7r: “la chapelle de monseigneur”, “la petite chappelle”, “loratoire de monseigneur”, “retrait de loratoire”; ibidem, inventaris van 1487: “la chapelle”, “la seconde chappelle” – nog steeds met Lievevrouwebeeld – en “loratoire”. Daarentegen ibidem, inventaris van 1522, fol. 1r: “la chappelle aupres de la grande salle”, “premier oratoire par bas empres ladicte chappelle” – met Lievevrouwebeeld – en “second oratoire par bas” met schouw.

de grote kapel, het koorhoofd van deze laatste dan niet meegerekend – hebben bereikt.⁸⁴ Een kostbaar uitgerust dubbel oratorium in de vorm van een alkoof, bedoeld als private bidruimte voor hertog en hertogin, wordt vervolgens in deze ruimte ingericht; een klein venster biedt ook zicht op de hoofdkapel.⁸⁵ Het materiaal is houtsnijwerk, zowel voor de met bladeren versierde bogen van het houten gewelf als voor de lambrizing; verguldsel verleent het geheel nog meer pracht. Deze ruimten staan via een gang en een wenteltrap in directe verbinding met de hertogelijke kamer; de gang wordt in 1457-1458 uiteindelijk afgesloten met een deur.⁸⁶ Teveel supplicanten wachtten de hertog daar immers voor en op na de mis, een gebruik dat ook van het Franse 14de-eeuwse koningshof is bekend.⁸⁷ Een ingenieuze constructie wordt in hetzelfde jaar

⁸⁴ ARAB RK 27241, fol. 4v: “A maistre Jehan Staes Philippe Plate Jehan de Oocephem & ausdiz Jean de le Buerch et Victor de Wettere charpent(ier)s po(ur) de leur mestier avoir ouvre a loratoire de mondit seign(eur) assavoir ledit Jehan Staes & ses compaignons pour avoir ralongnie icellui oratoire environ de trois a quatre piez aussi ralongnie les deux plates a ch(ac)un coste et fait le comble desseure lambrouchie co(mm)e il app(er)t avoir oste une viese paroit de bois la ou la cheminee est a p(re)se)nt et tout(es) les fenestres oste qui estoient en lad(i)te paroit et avoir mis ledit oratoire tout a point jusques a couvrir descaille...” (transcriptie K. De Jonge); fol. 8v. ADN B4094, fol. 99r-100r.

⁸⁵ ADN, B 4097, fol. 138r: “... pour six arc appellees en flamenc *scerboghen* lesquelz sont tout tailliez de feuilles et sont lesdictes feuilles toutes dorees... pour certain bois a faire une refens dedens ledit oratoire pour monsieur et ma dame...”; fol. 143v-144r; fol. 153r: “... une grande creste ouvree en maniere de feuilles assise en la grande chappelle a lencontre de loratoire dedens laquelle est faicte une petite fenestre entaille tout de fleurdelys et la devise de monseigneur et aussi pour avoir taillie dix-huit bois ouvrees en maniere de aigles, de serpens et dautres ymaiges assises a une creste ou milieu de loratoire et pareillement ala petite chappelle servant devant loratoire”; fol. 155v.

⁸⁶ ARAB RK 27241, fol. 4v: “Ausdiz Jehan de le Buerch et Victor de Wettere charpentiers pour pareillement avoir ouvre ch(ac)un par jour & demj qui sont trois jours entiers davoit fait de nouvel un huis a la porte ent(re) ledit oratoire et la montee a viz par ou len monte en la chambre de mondit s(eigneur)... Ausdiz Victor de le Wettere et Ph(ilipp)e Plate pour pareillement avoir ouvre ch(ac)un par trois jours entiers qui sont vj jours a avoir replanchie de nouvel la petite galerie par ou len vient oudit oratoire...” (transcriptie K. De Jonge); fol. 10v. ADN, B 4097, fol. 138r, 142v, 143v-144r, 156r. ADN, B 4104, fol. Fol. 92v: “... remis a point et cloz deux huys une alle et ung viz servant pour monditseigneur a venir de sa chambre en son oratoire sans estre veu ne importune des gens qui paravant... avoient le passage parladicte allee pour parler a icelluyseigneur a lentrete et yssue de sa messe...”.

⁸⁷ Voor de residenties van Karel V van Frankrijk, zie M. Whiteley, “Le Louvre de Charles V: dispositions et fonctions d’une résidence royale”, *Revue de l’art*, (1992)97, p. 60-73. Id., “Royal and Ducal Palaces in France in the Fourteenth and Fifteenth Centuries”, in J. Guillaume, red., *Architecture et vie sociale. L’organisation des grandes demeures à la fin du Moyen Age et à la Renaissance* (De Architectura), Parijs, 1994, p. 47-63. Id., “Les pieces privées de l’appartement du roi au château de Vincennes”, *Bulletin Monumental*, CXLVIII(1990), p. 83-85.

BOURGONDISCHE RESIDENTIES TEN TIJDE VAN FILIPS DE GOEDE

opgetrokken: een houten, open lantaarn zorgt voor een directe lichtinval van boven en moet het de hertog waarschijnlijk vergemakkelijken, de boeken die in de kast van het oratorium worden bewaard, te lezen.⁸⁸ Dit wijst erop dat het oratorium vrijwel volledig ingebouwd was; het was hoogstwaarschijnlijk aan het westeinde van de nevenkapel gelegen, tegen de muur van de *sallette*.

In deze zone van de residentie moet ook de juwelenkamer gesitueerd worden. Zij bevond zich waarschijnlijk ten noorden van de *sallette* en gaf uit op het binnenkoertje naast de noordervleugel.⁸⁹ De overwelfde verdieping onder de grote kapel schijnt als wijnkelder te hebben gediend.⁹⁰ Het bijgebouwte aan de zuidflank – weergegeven door Mercx en Sanderus – is de aalmoezenarij (gelijkvloers) en sacristie (eerste verdieping).⁹¹ Een specerijkamer of *especerie* wordt wel vermeld, maar de plaats ervan kan niet nader bepaald worden; zij kan echter niet zover van het keukencomplex aan de westzijde van de grote zaal hebben gelegen vermits men er blijkbaar ook gerechten bereidt.⁹² In tegenstelling tot het Brugse voorbeeld, zijn hier dus de secundaire functies van juwelenkamer en specerijkamer nog niet in het kapelcomplex geïntegreerd. Bij het hele complex horen nog kamers “boven” de kapel, wat wellicht niet te letterlijk moet opgevat worden, en een kamer voor de klerken van de kapel.⁹³

4. Kapel en hofhouding

Hebben de verschillende kapelruimten uit het complex een andere rol? Heeft de associatie van kapellen en juwelenkamer eigenlijk zin? Dit zijn cruciale vragen die een antwoord dienen te krijgen, willen wij zin geven aan de evolutie van Gent over Brugge tot Rijsel. De combinatie van hoofdkapel, nevenkapel en privé-bidruimte(n) voor hertog en hertogin in de drie residenties lijkt immers zeer complex, zelfs indien we er rekening mee houden dat de “sacrale ruimte” in de middeleeuwse adellijke en koninklijke residenties van

⁸⁸ ADN, B 4104, fol. 92v; 92v-93r: “... oudit oratoire fait ung grand trou ou comble dicellui pardessus le quel trou est mis ung grand capitel qui est esleve en hault sur posteaulx de bois pour mieulx escarcir ledit oratoire attendu que la fenestre y faicte monditseigneur nestoit point content mais le voloit fait en la maniere que dit est et ledit comble avoir lambroussie ainsi que louverture le requiert et a icelluy avoir fait une fenestre a tout ung double cassiz...”; fol. 96r, 96v, 97v, 98v, 99r, 99v .

⁸⁹ Lievois, o.c. [n. 5], p. 147. ARAB RK 27241, fol. 9v-10r. ADN, B 4097, fol. 127v, 141v, 142v. ADN, B 4104, fol. 90v, 92r-v. ADN, B 4105, fol. 109v. ADN, B 4106, fol. 82v. ADN, B 4109, fol. 93v. ADN, B 4165, fol. 49r, 59v.

⁹⁰ ADN, B 4111, fol. 114r.

⁹¹ Gent, Universiteitsbibliotheek, Hs. G 6049, fol. 4r.

⁹² ADN, B 4097, fol. 145v. ADN, B 4104, fol. 99r. ADN, B 4106, fol. 84v, 85r, 87r. ADN, B 4110, fol. 95r, 97r. ADN, B 4111, fol. 107r, 107v, 108r-v.

⁹³ ADN, B 4097, fol. 153v, 154r: deze ruimte bevindt zich onder dak. ADN, B 4165, fol. 58r, 68r.

Engeland en Frankrijk vanaf de 12de eeuw alsmear ingewikkelder vormen aanneemt.⁹⁴ Niettemin is er een duidelijk verschil met de vaakst voorkomende types: de hofkapel (of abdijkerk, of parochiekerk die deze functie vervult) met dubbele, d.w.z. boven elkaar geplaatste oratoria aan de zijkant van het koor enerzijds, en de dubbele paleiskapel anderzijds. Een bekend, Bourgondisch voorbeeld van het eerste type is het dubbele oratorium van de hertog en hertogin bij de Karthuizerkerk van Champmol (1383-1388), in verticale zin gesuperponeerd;⁹⁵ een Brugs voorbeeld is het dubbele oratorium van de heren van Gruuthuuse bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge, verbonden met hun nabijgelegen residentie via een galerij (1472).⁹⁶ Het tweede type is in feite dat van de Sainte Chapelle te Parijs: een vrijstaand gebouw met twee verdiepingen, de *chapelle basse* en de *chapelle haute*.⁹⁷ Dit type komt ook in 14de- en 15de-eeuwse Franse koninklijke en hertogelijke residenties frequent voor.

Men aanvaardt nu algemeen dat de gelijkvloerse kapel, meestal overeenstemmend met de *salle du commun* of grote zaal, eveneens voor de lagere rangen van de hofhouding dient, terwijl de bovenste kapel, meestal vlak naast de voornaamste zaal of kamer van het koninklijk of hertogelijk appartement geplaatst, aan de heerser en zijn onmiddellijke entourage is voorbehouden.⁹⁸ De ruimtelijke differentiatie zou bijgevolg aan de sociale hiërarchie aan het hof beantwoorden. Dit is een mogelijk vertrekpunt voor de interpretatie van de meervoudige sacrale ruimten in de Bourgondische residenties van het graafschap Vlaanderen. Zowel te Gent, Brugge als Rijsel is er een directe connectie tussen de grote kapel en de grote zaal⁹⁹. Misschien weerspiegelt de

⁹⁴ N.J.C. Pounds, "The Chapel in the Castle", *Fortress*, IX(1991), p. 12-19. J. Mesqui, *Châteaux et enceintes de la France médiévale. De la défense à la résidence. 2. La résidence et les éléments d'architecture*, Parijs, 1993, p. 112-118.

⁹⁵ H. Lickes, *Chorflankierende Oratorien und Herrschaftslogen des späteren Mittelalters*, diss., Tübingen, 1982, p. 31-39.

⁹⁶ L. Devlieghe, *De huizen te Brugge*, (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 2-3), Tielt 1975, 2de uitg., p. 59-67. K. Wittevrongel, "De restauratie van Gruuthuuse te Brugge - 1883-1911", *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, XXIII(1973-1975), p. 139-166.

⁹⁷ I. Hacker-Sück, "La Sainte-Chapelle de Paris et les Chapelles Palatines du Moyen Age en France", *Cahiers archéologiques*, XIII(1962), p. 217-257. C. Billot, "Les Saintes-Chapelles de saint Louis: conditions et signification de ces fondations", in J. Chapelot en E. Lalou, red., *Vincennes aux origines de l'Etat moderne. Actes du colloque scientifique sur Les Capétiens et Vincennes au Moyen Age*, Parijs, 1996, p. 171-181.

⁹⁸ Hacker-Sück, o.c.[n. 97], p. 240-242.

⁹⁹ In Brugge diende de grote zaal desgevallend ook voor de eredienst: in de periode 1446-1449 wordt er een grote preekstoel geplaatst. ARAB RK 27390, fol. 8v: "Item pour avoir fait et livre en ce temps toutes les estoffes dune grande chayere a prechier mise en la grande salle audit hostel xiiij s."

BOURGONDISCHE RESIDENTIES TEN TIJDE VAN FILIPS DE GOEDE

subtiële differentiatie tussen hoofd- en nevenkapel wel een verschil in eredienst, tussen de *haulte messe* of gezongen hoogmis die één der voornaamste ceremonies is waaraan het hele hof deelneemt op gezette feestdagen, en de *basse messe* die de hertog dagelijks volgt in zijn privé-oratorium en waar de hofhouding niet bij aanwezig is.¹⁰⁰ Niettemin heeft dit pas onder Filips de Schone van Habsburg expliciete gevolgen voor de hofstaat. In zijn hofordonnanties van 1496 en 1500, worden de leden van de Hofkapel opgedeeld in de *Grande Chapelle*, geleid door de Eerste Kapelaan (*Premier Chapellain*), die ook het koor en de muzikanten omvat, en anderzijds de *Petite Chapelle* met hertogelijke biechtvader en aalmoezenier, die tot dan toe gewoon deel uitmaakte van het personeel van de Kamer maar nu onder de *Grande Chapelle* ressorteert.¹⁰¹ De ruimtelijke combinatie van kapel en juwelenkamer kan voorts ook vanuit de hofstaat worden verklaard. Net zoals aan het Franse koningshof en dat van Anjou-Provence, combineerde de Eerste Kapelaan in

¹⁰⁰ J. Chiflet citeert in zijn *Aula sacra principum Belgii*, Antwerpen, 1650, p. 13-14, de oude gebruiken. Volgens Nicolas Mameranus uit Luxemburg (die de hofstaat van Karel V van 1546-1547 uitgaf in Keulen, 1550), was er een tweevoudig heiligdom nodig: "Sacellum duplex est, Maius nimirum ac Minus: Maius vocant, in quo solemnitas & summa, quam vocant, Missa per cantores cantu ac modulatu figurativo decantatur; Minus, in quo inferioris Missæ sacrificium legendo tantum peragitur". Dit gebruik gaat terug op Filips de Goede, suggereert Chiflet op basis van Olivier de la Marche, *Mémoires*.. : "Duplicem Capellam hanc Philippo Bono rerum potiente intra Ducales ædes suisse constat: Maiorem quidem, ex his quæ in anteloquio dixi; Minore vero in ipsius Aulæ secessu atque intimis Palatij contignationibus habuisse".

¹⁰¹ A. De Ridder, *La cour de Charles-Quint*, Brugge, 1889, p. 24-42. C. Hoffmann, *Das Spanische Hofzeremoniell von 1500-1700*, (Erlanger Historische Studien, 8), Frankfurt a.M., 1985, p. 52, 56. R. Dominguez Casas, *Arte y etiqueta de los reyes católicos. Artistas, residencias, jardines y bosques*, Madrid, 1993, p. 564-658. M. Sommé, *Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne. Une femme au pouvoir au XVe siècle*, Lille, 1998, p. 331-336. Over de Bourgondische hofstaat zie verder O. Cartellieri, *La Cour des ducs de Bourgogne*, Parijs, 1946, p. 71-99. W. Paraviciniu, "The Court of the Duke of Burgundy. A Model for Europe?", in R. Asch & A. Birke, red., *Princes, Patronage, and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450-1650* (Studies of the German Historical Institute London), Londen-Oxford, 1991, p. 69-102. C. Hofmann-Randall, "Die Herkunft und Tradierung des Burgundischen Hofzeremoniells", in J.J. Berns & T. Rahn, red., *Zeremoniell als höfische Ästhetik in Spätmittelalter und Früher Neuzeit* (Frühe Neuzeit. Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext, 25), Tübingen, 1995, p. 150-156. J. Paviot, "Les marques de distance dans les Honneurs de la Cour d'Aliénor de Poitiers", in W. Paravicini, red., *Zeremoniell und Raum. 4. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, Sigmaringen, 1997, p. 91-96. Id., "Ordonnances de l'hôtel et cérémonial de cour aux XVe et XVIe siècles, d'après l'exemple bourguignon", in W. Paravicini & H. Kruse, red., *Höfe und Hofordnungen/Ordonnances de l'Hôtel (1200-1600). 5. Symposium der Residenzenkommission der Göttinger Akademie*, Sigmaringen, 1999, p. 167-174.

KRISTA DE JONGE

de Bourgondische hofhouding van de 15de eeuw vaak de functies van secretaris en toezichter op de goederen – kostbare relieken en stoffering als baldakijnen, stoffen voorhangen, altaarkleden – verbonden aan de eredienst; op dit punt benadert hij de sommelier, de *épicier*, de *tapissier* en natuurlijk ook de *garde des joyaux* die voor de juwelen instaat.¹⁰² Alhoewel niet altijd centraal gelegen, vormt het kapelcomplex op deze wijze één der belangrijkste scharnierpunten van de Bourgondische hertogelijke residentie. In de “Vlaamse” groep – Gent, Brugge en Rijsel – wordt dit op een originele wijze uitgewerkt, waarvoor wij op dit ogenblik geen tegenhangers elders kennen.

¹⁰² F. Robin, “Les chapelles seigneuriales et royales françaises au temps de Louis XI”, in B. Chevalier en Ph. Contamine, red., *La France de la fin du XVe siècle. Renouveau et apogée*, Parijs, 1985, p. 237-252. Over de hofordonnaties van Filips de Goede, zie W. Paravicini, “Die Hofordnungen Herzog Philipps des Guten von Burgund”, *Francia*, X(1982), p. 131-166, XI(1983), p. 257-302, XIII(1985), p. 191-212, XV(1987), p. 183-232, XIX(1991), p. 111-124.